2.1. Tér és regionalizálás

BENEDEK JÓZSEF

A tér a geográfiában

A földrajz egészen napjainkig többnyire mint tértudomány próbálja megtalálni helyét a tudományok világában, tehát lényegében a tér problémája a földrajz ontológiáját és episztemológiai mezőjét érinti. Ezért ahhoz, hogy megközelíthessük a földrajzi tér problematikáját, elengedhetetlen a geográfia objektumának különböző megközelítési módjainak és a geográfiát befolyásoló filozófiai térszemléletek kiegészítő bemutatása. A tér eszméjének szerepét és evolúcióját három periódusra különíthetjük el:

- klasszikus geográfia (19. század–1950);
- modern geográfia (1950–1985);
- kortárs geográfia (1985 után).

A tér fogalmának evolúciója a klasszikus földrajzban (19. század–1950)

A geográfia minden fejlődési szakaszában a térhez kapcsolódó koncepciók alapján több irányzatot lehet elkülöníteni. Így az első szakaszban három irányzatot különböztethetünk meg. Ezek a tradicionális földrajz, a klasszikus regionális földrajz és a tájiskola. Ezek térszemléletét alapjában véve a monászelmélet és a kanti elmélet téves értelmezésén alapuló eszmék határozták meg.

Tradicionális földrajz

A tradicionális földrajz definíciója értelmében „a földrajz a földfelszín különböző jellegzetességeinek pontos, rendezett, racionális leírásával és elemzésével foglalkozik" (R. HARTSHORNE, 1959, IN R. J. JOHNSTON, 1997). Ennek értelmében a földrajz fő témája a tér elemzése; pontosabban egy olyan tér elemzése, amely nem üres, hanem egy dolgokkal kitöltött tér. Ez a felfogás a reneszánsz óta uralkodó abszolút térelméleten alapszik (Descartes, Newton). Ezek szerint a tér egy tárgy, egyéb tárgyak mellett, a tér egy egész, ami több, mint az alkotó részecskék összege, azaz a tér saját hatóerővel rendelkezik. Így például a települések térbeli elhelyezkedése vagy a területhasznosítási formák nem az emberi cselekvés eredményei, hanem a tér saját hatására alakultak ki.

Tény, hogy a tér anyagi, tárgyi mivoltát empirikusan nem lehet bizonyítani, de még racionálisan sem. Maga Newton is külső instanciára nyúlt vissza, pontosabban Istenre, teológiai magyarázatot adva a térnek. Newton döntő hatással volt a klasszikus földrajzra, Descartes mellett ő a megalapozója annak a térelméletnek, amely a geodeterminisztikus jellegű klasszikus tértudományi paradigma alapkövét képezi. Így alakult ki ebben a periódusban a geofaktorok eszméje, melyek a földrajzi teret alakítják. A geofaktorok között van a talaj, domborzat, növényzet, vizek stb. Mellettük megtaláljuk az embert is, de elsőrendűek a természeti erők.

A filozófiai térkoncepciók másik fontos vonala Leibniz, aki C. Ritter révén talált utat a földrajzba, de már a Wolff és Hegel által átalakított, módosított formában, ami nem felelt meg Leibniz eredeti elképzeléseinek. Ahogy már több szerző is jelezte (WERLEN, 1987), a monászelméletet Ch. Wolff (1679–1754), J. G. Herder (1744–1803) és G. W. Fr. Hegel (1770–1831) másképp értelmezték, mint ahogy azt eredetileg Leibniz megalapozta. Wolff rendszerezte és publikálta Leibniz írásait, létrehozva a Kantig domináns Leibniz–Wolff-féle rendszert. Ebben, eltérően Leibniztól, nem tesz különbséget az organikus és az anorganikus világ között, azaz a monászok és az élettelen természet között. Leibniz szerint csupán a döntőképes, cselekvő alanyok lehetnek monászok, míg a természet csupán a monászok helyeit alkotja. Az átlelkesült kozmosz, a monászok szférája mint mikrokozmosz csupán a lelkekben képződik le, a monász nélküli szféra, az átlelkesületlen kozmosz nem képződhet le a lelkek mikrokozmoszában. Wolff, majd később Herder és Hegel nem tesz különbséget a fenti kategóriák között (POSER, 1981, IN WERLEN, 1995). Ennek megfelelően a lelkekben nem csak a monászok kozmosza, hanem az anorganikus világé is leképződik. Ezzel a természet–társadalom viszonya materialista-determinista magyarázatot kap: a természet meghatározza a nép szellemét és kultúráját. Ez a magyarázat csak úgy születhetett, ha a természet mint anorganikus kozmosz leképezi magát minden lélek mikrokozmoszában, ami az eredeti leibnizi monászelméletben csak az organikusra volt érvényes.

Ritter, akárcsak később Ratzel is, erre a téveszmére alapozott, és ezáltal mindketten a földrajzi geodeterminizmus előfutáraivá váltak. Ugyanakkor viszont Leibniz relacionális (kapcsolati) térelméletét abszolút térelméletként értelmezték, ami megerősítette az előbb említett Descartes–newtoni abszolút álláspontokat.

Összegezve: a klasszikus földrajz első fázisában, mely tradicionális földrajz néven ismeretes, az abszolút térszemlélet az egyedüli lehetséges variáns, amely egy determinisztikus-oksági diskurzust eredményezett. Ez nem csupán az abszolút filozófiai elméletek integrációjával történt, hanem a relacionális elméletek (Leibniz) Wolff–Herder–Hegel szálán végbemenő újraértelmezésével, anyagi, azaz abszolút alapokon.

Klasszikus regionális földrajz

Századunk elején már kialakult az a szakmai önkép, miszerint a földrajz a tér tudománya (Raumwissenschaft). A klasszikus regionális paradigma megfogalmazója A. Hettner. Fő munkája „Die Geographie, Ihre Geschichte, Ihr Wesen, Ihre Methoden" (1927), amelyben Kantra hivatkozik mint külső legitimáló autoritásra. Lényegében azonban Hettner tévesen értelmezte Kantot. Kant az ismereteinket három kategóriába sorolta: szisztematikus, chronologikus és chorologikus ismeretek. Ahogy kifejtette 1802-ben megírt munkájában („Physische Geographie"), a történelem és a földrajz (chronológia és chorológia) nem tudományok, nincs saját objektumuk. A földrajz annak a leírása, hogy hol találhatók a dolgok. Ez összhangban áll térelméletével is, ahol azt állítja, hogy a tér a priori, azaz nem lehet a megismerés tárgya, sem annak forrása. A tér csupán a külső szemlélet formája, melynek segítségével rendezzük a dolgokat.

Ezzel ellentétben Hettner, tudománymegalapozói sietségében, a tér fogalmi eszméjét anyagivá alakította át, a tér kauzális faktorrá, tárggyá alakult, melynek törvényszerűségeit a földrajz hivatott felfedezni. Ennek megfelelően a korabeli földrajzi empirikus tanulmányoknak erősen leíró (deskriptív) jellegük volt, egyszerűen leírták a tér tartalmát, lényegi magyarázatok nélkül. Ez azt eredményezte, hogy az elképzelt tértudomány helyett számos térdiskurzus született. Azaz az elemzett térségeknek megfelelt egy objektíven igaz magyarázat, de nem létezett egy objektíven igaz tér. A természetet és társadalmat egymást kiegészítő részeknek tekintették. A természet alkotta azt a környezetet, melyben kialakult és fejlődött a társadalom, döntő módon meghatározva ennek a fejlődését. Ebből a szemléletből született a klasszikus regionális földrajz is mint idiográfiai tudomány, mely a következő fontos témákat tanulmányozta: ember és társadalom integrációja a természetben, a természet hatásai a regionális különbségek kialakulására. Lényegében monografikus jelleggel egy régió minden földrajzi (térbeli) aspektusa kutatási tárgyat képezett. A regionalizálás egy külön célt alkotott, a régió ontológiai státust kapott, objektív léte volt, melyet csupán fel kellett fedezni és meg kellett magyarázni. A földrajzot mint tudományt átfogalmazták a különböző földrajzi terek tudományává.

Tájiskola

Tájiskola (1930–1950), más néven geoökológia vagy tájtan. Elindítója a Hettner utáni földrajzos generáció, mely azzal próbálkozott, hogy a földrajznak egy sajátosabb kutatási területet biztosítson, tekintetbe véve, hogy egész sor konkurens tudomány fejlődött ki, melyek hasonló kutatási terrénumot vallottak magukénak. A földrajz a térbelileg differenciált földfelszín tudományaként jelenik meg, a hangsúly áttevődik a geofaktorok elemzésére. Hettner „räumliche Anordnung"-ját (térbeli elrendeződés) tárgyszerűen mint tájat értelmezik, ugyanis az egyes geofaktorokat már külön diszciplínák tanulmányozták mint saját kutatási tárgyukat. A paradigma teoretikusai a természet és kultúra kö-

zötti rendszer jellegű kölcsönös kapcsolatokra teszik a hangsúlyt. Alapvető az integrációs szintekről szóló tanítás, mely szerint egyes komplexumok (kőzettani felépítés, felszíni formák, talajok, klíma, vegetáció, állatvilág, népesség, települések, közlekedés, gazdaság, társadalom, kultúra stb.) magasabb rangú egységekké, tájakká illeszkednek össze. A kultúrtáj mint a természet és a kulturális jelenségek integrációs terméke jelenik meg. A számtalan leírási paramétert a fiziognómia princípiuma szűkíti le, mely szerint csak a tájban anyagilag létező elemeket elemzi. Módszertanilag a szomszédos diszciplínák felé történő orientáció hiányzik, ami földrajzi excepcionalizmus néven ismeretes. A legfontosabb kutatási módszer a közvetlen megfigyelés, a leggyakrabban használt technika a térképezés. A leíró és a normatív magyarázatok nincsenek egyértelműen elhatárolva. Mivel a tájak objektív jellegűek, a természetes határok problémája központi helyet foglal el.

A tájiskola az amerikai földrajzban sajátos fejlődési pályát írt le és az úgynevezett *kulturális földrajz* magját képezi. Megalapozója Carl Sauer, aki a hettneri tájiskola eszméire épített, de nem a jellegzetes európai geodeterminizmus jegyeiben, hanem egy többnyire a francia posszibilizmushoz hasonló kultúracentrizmus kereteiben. Ennek megfelelően a táj legfontosabb formáló tényezője a kultúra, amelyet biológiai-ökológiai alapokon, illetve a történeti fejlődési szemlélet alapján a táj fiziognómiáját meghatározó ágensnek tekintenek. A hangsúly az anyagi kultúrára tevődik, ugyanis az irányzat megalapítója és ennek követői (Berkeley-iskola) szerint csupán a kultúra anyagi része követhető a táj fiziognómiájában. A legfontosabb kutatási témák az állatok háziasítása, a növénytermesztés kialakulása, a tűz használata (biologizáló témák), a rurális, archaikus közösségek, különböző artefaktumok térbeli diffúziója (R. J. JOHNSTON et al., 1994).

Ennek az új paradigmának nagy előnye abban rejlett, hogy a földrajz mint egységes és különálló tudomány megalapozottabbá vált, de a táj egysége nem volt reális, hanem csupán a kutató felfogásában alakult ki.

Összegzés: klasszikus fázisában a földrajz kizárólagosan mint tárgytudomány működött, abszolút térelméleti alapokon. Ezek szálai visszanyúlnak Descartes és Newtonig, amihez hozzáadódnak Leibniz és Kant átértelmezett elméletei. A földrajz klasszikusai gyakran legitimáló szándékkal nyúltak vissza a filozófia nagyjaihoz, de lényegében egy premodern társadalom, vagy a modernizálás útjait járó társadalom feltételeinek megfelelően a teret mint tárgyat, anyagot határozták meg. A tér fogalma, illetve a tértudomány igénye később formai változásokon ment át (klasszikus regionális földrajz, tájföldrajz), de tartalmi szempontból mind a táj, mind a régió megmaradtak anyagi, tárgyi jellegű dolgoknak.

A modern földrajz térkoncepciói (1950–1985)

A földrajz helyzete alaposan megváltozott annak következtében, hogy az új tudósnemzedékek rájöttek arra, hogy az egyre komplexebbé váló társadalmak sajátos törvények szerint szervezkednek, melyek már nem felelnek meg egy egyszerű ember–természet kapcsolatnak. Ez a változás egy modern világkép kialakulásának az eredménye (WARDENGA, 1995, WERLEN, 1995). Így a hagyományos társadalmak fő jellemzői: alacsony specializáció és munkamegosztás, a helyi közösség nagyfokú kötöttsége a lokális környezethez, a face-to-face típusú kommunikáció, a hagyományok és rokonkapcsolatok nagy szerepe, alacsony társadalmi mobilitás, a társadalmi pozíciók betöltése származás, nem és kor szerint és alacsony régiók közötti mobilitás. Mindez erős természetfüggőséget, valamint tér és idő kódok által rögzített cselekvést eredményezett, ami kihatott a földrajzi téreszmék szubsztancialista, természetre nagy hangsúlyt fektető jellegére. Ilyen társadalmi feltételek mellett fejlődött ki a domináns, szubsztancialista és materialista térképzet, amely a társadalom erős természetfüggőségét hangsúlyozta. Ettől eltérően a modern társadalmakat a globalizáció, a szociális kapcsolatok csökkenő függősége a távolságtól (az eltávolítás heideggeri eszméje), a társadalmi pozíciók betöltése teljesítmény szerint, a magas társadalmi mobilitás, valamint a világméretű kommunikációs rendszerek határozzák meg. Ennek következtében a tér–idő kompresszió a távolság, tehát a tér funkcionális szerepét helyezi előtérbe, a kapcsolati (relacionális) terek fontossá válnak. Gyakran a térstruktúrák már nem csupán a helyi jellegzetességek hordozói, hanem olyan döntések és cselekvések eredményei, amelyek az illető térség szempontjából külsőlegesek. A modernizálás hatására a regionális társadalmak átalakulnak, különbségeik térbeli és funkcionális jelleget öltenek (az eddigi kizárólagos térbeli jelleg helyett). Az ötvenes–hatvanas években, a kvantitatív forradalom hatására, több új versenyző paradigma jelenik meg. Vegyük sorba ezeket.

Ökológiai paradigma

Az *ökológiai paradigma* szerint a földrajz az ember–környezet kapcsolatokat tanulmányozza. Ez az irányzat az emberi csoportok bizonyos környezetekhez (elsősorban városi környezethez) viszonyított alkalmazkodását helyezi előtérbe. Erre az eszmére egy egész társadalomtudományi irányzat építkezett, amely jelentős szociológusokat is tömörít (Park, Burgess, Wirth, Hoyt, Thomas stb.), akik az első chicagói iskola megalapítói és amelyet a geográfiai eszmetörténet klasszikus fázisához sorolunk. Ennek keretében alakult ki a **humánökológiai iskola**, amelynek további központi eszméje, hogy a társadalom (kultúra) és a természet nem dichotóm kategóriák. Az iparosodás során kibontakozó nagyvárosi folyamatokat általános törvényszerűségek feltárásával kívánja magyarázni. Ennek a folyamatnak a során jellegzetes terek keletkeznek, amelyeket „natural area" kifejezéssel neveznek meg. A „természetes areál" elnevezés utólag módosul és felve-

szi a „social area" elnevezést („társadalmi tér"), ami bizonyos mértékű, felszínes modern kori eltávolodást tükröz az anyagi térkoncepcióktól.

Később, a klasszikus periódus végén és a modern korszakban a klasszikus szociálökológiát felváltja a mennyiségileg orientált faktorökológia, majd a dinamikus faktorökológia. Ez már nyilván a mennyiségi forradalom által fémjelzett modern fázishoz tartozik, ezért itt meg kell említenünk azt is, hogy bizonyos mennyiségi ismérvek figyelembevételével próbáltak homogén szociális tereket lehatárolni, elsősorban a nagyvárosokban. A felhasznált tényezők közül elsőrangú volt a társadalmi és családi státus, a szegregálódás és a vagyoni helyzet. A hetvenes években kialakul az összehasonlító szociálökológia, amely már 30–50 változó kombinációját használja fel: társadalmi helyzet, lakásminőség, etnikai összetétel, családszerkezet, korösszetétel, mobilitás stb.

Összegzésül megjegyezhetjük, hogy az ökológiai irányzat erősen mennyiségi jellegű, pozitivista és abszolút térszemléletet feltételez. A társadalmi tereknek, annak ellenére, hogy lehatárolásukkor szociális és topológiai ismérveket használnak fel, anyagi, önálló státust tulajdonítanak. Ezért nyugodtan beszélhetünk a modern geográfia fázisában az abszolút térszemlélet cirkuláris mozgásáról. Deklaratív, de módszertani szempontból is egyértelmű szakítás állt be a klasszikus paradigmákkal, de az abszolút téreszme továbbra is döntően befolyásolta a földrajzi szemléletet.

Regionális kutatási paradigma

Ebben a periódusban a *regionális kutatási paradigma* jelentős változásokon megy át. Mind a regionális tudományban, mind a klasszikus értelemben vett regionális földrajzban a hangsúly a lokalizációkon (telephelyek) és a térbeli (elsősorban gazdasági) jelenségek térbeli megoszlási törvényszerűségein van. Probáld (1994) szerint „a regionális földrajz hagyományosan valamennyi téralkotó tényező és folyamat egymásra hatását hivatott feltárni, leírni, magyarázni és értékelni". Szintén a fenti szerző szerint alapvető feladata a térbeli egységek (régiók) közötti különbségek meghatározása, illetve a közös vonások feltárása (típusalkotó elemzés).

A regionális kutatás alapjait a gazdasági tudományok rakták le a 18. század végén és a 19. század elején elsősorban A. Smith, D. Ricardo, A. von Thünen (1826, 1850, 1863), később pedig mások elméletei által (A. WEBER, 1909, W. CHRISTALLER, 1933, A. LÖSCH, 1940). Érdekes módon a földrajzban a klasszikusok közül csupán von Thünen elmélete talált visszhangra. Talán azért, mert csupán ő foglalkozott olyan témával, mely erősen tér vonatkozású: a mezőgazdasági területek (térségek) hasznosítási modellje, a 19. század első évtizedeit jellemző technológiai-fejlettségi szinten. A földrajz csak később, pontosabban századunk ötvenes éveiben építette be ezt, illetve más telephely (lokalizációs) elméleteket, az alkalmazott (gyakorlati) földrajz révén. Csupán ekkor fedezik fel több, korábban megírt elmélet jelentőségét, köztük A. Lösch 1940-ben írt munkáját („Die räumliche Ordnung der Wirtschaft", azaz „A gazdaság térbeli rendje") és W. Christaller „A központi helyek elmélete" c. művét is. Az utóbbi, annak ellenére,

hogy már 1933-ban megíródott, csupán a második világháború után talált visszhangra, először a svéd és az angolszász szakirodalomban, később más iskolákban is.

A regionális kutatás a második világháború után nagy lendületet vett az Amerikai Egyesült Államokban (AEÁ), majd később Európában is. Ebben a fázisban Amerikában az új gazdasági tervek és a területi tervezés követelményei megannyi új kihívást jelentettek a regionális kutatás számára. A gazdasági tudományoké a vezető szerep, mivel a regionális struktúrákon elsősorban gazdasági struktúrákat értenek. Elsősorban megemlítjük W. Isard próbálkozását, aki az ötvenes-hatvanas években lerakta a regionális tudomány alapjait (regional science), amely integrálni kívánta mindazon tudományokat, melyek térkutatási kompetenciákkal rendelkeztek. Ennek az irányzatnak nem volt visszhangja a romániai geográfiában, eltérően a magyarországitól, ahol a regionális tudomány mint a társadalmi földrajz alternatívája jelent meg, amelynek a kutatási tárgya a társadalmi tér (NEMES NAGY J., 1998).

A hetvenes és nyolcvanas években a telephelyelméleteket, illetve a térkutatás paradigmát a radikális (marxista) és humanisztikus (fenomenológiai, cselekvéselméleti) irányzatok képviselői erősen kritizálták, elsősorban az egyensúly, illetve a homo oeconomicus fogalmak központi szerepe miatt. Ennek megfelelően a térkutatás kiegészült más szempontokkal, melyeket röviden így lehetne összefoglalni: az ember és a társadalmi csoportok nagyobb szerepe, a hatalom kérdése, mindez kiegészülve minőségi kutatási módszerekkel.

A regionális paradigma nem érte el fő célját, vagyis a gazdasági tér törvényszerűségeinek feltárását a telephelyek, területi mobilitás és regionális fejlődés elméletei alapján (SCHÄTZL, 1996). Mindegyik elmélet csupán részeket képes magyarázni az elképzelt gazdaságtéri megateóriából, amely, akárcsak az előzőleg bemutatott ökológiai paradigma is, egy abszolút jellegű, önálló státus térfelfogást feltételez. A különbség csupán abban van, hogy míg a humánökológia (szociálökológia) a társadalmi részre fekteti a hangsúlyt (társadalmi terek), addig a regionális paradigma a gazdasági szférát tartja fontosnak (gazdasági tér).

Téranalízis (tértudomány) paradigma

A *téranalízis (tértudomány) paradigma* szerint a földrajz a földi tér, a terület tudománya. Ez az új pozitivista irányzat az emberi tevékenység struktúráját és rendezését, a társadalmak térbeli szerveződésének törvényszerűségeit tanulmányozza. Ezek szerint a földrajz integráló tudomány, mely minden térbeli folyamatot tanulmányoz, azaz olyan folyamatokat, amelyek hatása a térben észlelhető. Ezáltal a tárgyak közötti térbeli kapcsolatok központi témává válnak. Ezeket geometriai és topológiai *távolságokkal*, térbeli modellek keretei között magyarázzák azzal az elsődleges céllal, hogy tudományalapozó térelméleteket lehessen kidolgozni. Minden térbeli megoszlást a távolság függvényeként értelmeznek, mint például a városok nagysága (népesség), migráció, javak és in-

formációk áramlása stb. A paradigma legjelentősebb megalapozója *Peter Haggett* volt, aki 1965-ben megjelent munkájában lefektette a térkutatás tartalmi és módszertani alapjait. További jelentős befolyással a *társadalmi fizika* rendelkezett (JOHNSTON, 1997). Ennek legismertebb alkalmazása Zipf gravitációs modellje, amely Newtonra alapozva megállapítja a két település közötti gravitációs erőt, felhasználva a távolságot és a települések lakosságszámát.

$F_{ij} = k * M_i * M_j / D_{ij}^2$,
ahol *M* a lakosságszám, *D* a távolság, *k* egy konstans és *F* a gravitációs erő.

A rendszerek kutatását *Chorley* vezette be a földrajzba a hatvanas években. A rendszer a komplex relativitás generalizálásával képződik le és három alapvető elemből tevődik össze: elemek, elemek közötti kapcsolatok és a rendszer és környezete közötti kapcsolatok. Ezt a terminológiát számos geográfus használja anélkül, hogy implicit rendszerelemzést alkalmazna (JOHNSTON, 1997). Így például a regionális földrajzban a kapcsolatok rendszerint funkcionális központ–periféria kapcsolatok formájában operacionalizálódnak, ahogy majd még a negyedik fejezetben is láthatjuk. *William Coffey* 1981-ben megjelent munkájában beépíti a rendszerelméletet a téranalízis paradigmába. Itt a térfolyamatok mint a legfontosabb egyesítő térelemek már fontos szerephez jutnak. Szerinte minden térfolyamat két alfolyamatból tevődik össze: növekedés és szervezés. Mindkettő egy egyensúlyállapot, egy optimum elérése irányába fejlődik.

Számos kritika fűződik ehhez a paradigmához. Elsősorban léteznek térbeli tulajdonságok nélküli folyamatok, melyek befolyásolják a tér struktúráját. Pl. a pszichológiai, mentális folyamatok; egy bizonyos környezetstruktúra hatása a percepcióra, a magatartásra és fordítva, a mentális folyamatok hatása a térbeli viselkedésre; gazdasági növekedés és a mentális folyamatok; szociális struktúra és turizmus stb.

A fentiek értelmében nem létezik kimondottan csak földrajzi jelenség, de létezik földrajzi magyarázat. Az explikáció a tértulajdonságok segítségével történik, melyeknek hordozói lehetnek térbeli vagy nem térbeli disztribúciók, ill. folyamatok. Példa az első kategóriára: szuburbanizáció, népsűrűség, a másodikra: regionális identitás.

A kritika másik fontos pontja az, hogy a paradigma alapvető törekvése az elméletépítés, a választott út ezt viszont nem engedte meg, mert a pozicionális kapcsolatokat állandóan egy külső elmélethez kellett viszonyítani. Bizonyos pontok egyszerű térbeli megoszlása nem teszi még lehetővé elméletek építését, csupán bizonyos térmodellek létrehozását. Ez a térirányzat elhanyagolta az embert és a társadalmat, melyek csupán térkomponensekként szerepelnek.

Konklúzióként elmondhatjuk, hogy a téranalízis paradigma a földrajzot a tér tudományának tekinti egy olyan filozófiai-ontológiai alapon, mely a természetet és a tudást a természetről egységesnek tartja; a földrajz az összes térbeli jelenségek tudománya egy bizonyos integrációs szinten.

Magatartásföldrajz

A hetvenes évek végén új irányzat jelentkezik *magatartásföldrajz* név alatt, melyben a konkrét tér paradigmát egy absztrakt tér paradigma váltja fel. Eszerint az emberi magatartás felelős a térhatású cselekvésért. Ennek megfelelően a telephelyelméletek racionális magatartás feltétele által létrehozott térbeli modellje helyett maga a magatartás kerül a vizsgálódások középpontjába. Ezen súlypontváltás abból a meggyőződésből alakult ki, hogy a pozitivista alapú paradigmák geometrizált térmodelljeinek nem lehet empirikus megfelelőt találni és a realitásban a tér nem feltétlenül és kizárólagosan a racionalitás princípiuma alapján szerveződik meg. A matematikai nyelvezet visszaszorul, az interferenciák nem a geometria és topológia fogalomtárával történnek, mint a téranalízis és regionális kutatási paradigmák esetében, hanem a társadalomtudományok elméleteivel és fogalomtárával, az ezek által használt módszertan alkalmazása mellett. Ebben a megközelítésben a tér azt a környezetet alkotja, melyből az egyének bizonyos elemeket felfognak (stimulusok) és értelmeznek, ez a szelektív percepció pedig kihat az egyének térhatású cselekvésére. A szubjektív, egyén által alkotott térpercepció kialakulása szempontjából meghatározó az egyén társadalmi státusa, a társadalmi hierarchiában elfoglalt pozíciója. Ezek együttesen meghatározzák azt a módot, ahogyan egyének és társadalmi csoportok a környező világot (és teret) felfogják és reprezentálják.

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy egyrészt egyértelmű a szakítás az addig domináns pozitivista térszemlélettel, az egyén az érdeklődés középpontjába kerül, a kutatások idiografikus jelleget öltenek. Másrészt viszont ez a térszemlélet alapvetően abszolút marad, mondhatjuk, hogy abszolút-szubjektív, az eddigi domináns abszolút-objektív térszemlélettel ellentétben. Ugyanakkor a magatartás paradigma, akárcsak az eddigi modern pozitivista paradigmák, az általánosságok és törvényszerűségek feltárására törekszik, csupán a megközelítési módozat különbözik.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a modern földrajzi térszemlélet továbbra is az abszolút tér eszméjére épít. Nyilván ez kiegészül egy erős mennyiségi orientációval, elsősorban a faktoriális ökológia, a regionális kutatási paradigma és a téranalízis paradigma esetében. Annak ellenére, hogy a magatartásföldrajz a pozitivizmus ellen lépett fel, az általa használt téreszme abszolút jellegű. Buttimer fogalomtárát használva (1993) a magatartásföldrajz viszont azt az átmeneti szakaszt képezte a geográfia fejlődésében, amelyben a klasszikus térszemléletre és a modern mennyiségi szemléletekre jellemző kívülálló pozíció (outsider) vagy a kívülről megfigyelő átalakul egy dualisztikus jellegű insider–outsider pozícióvá, azaz a teret már nem csupán kívülállóként, geometriai, objektivitás látszatát keltő távolságból szemléli, hanem bevonja az alkotó, cselekvő humán alanyok perspektíváját is, az úgynevezett percepciós terek formájában.

Jelenkori térkoncepciók

A földrajzi eszmék történetében kb. a nyolcvanas évek közepén ismét történt „valami". A korszak legfontosabb eseménye a magatartás paradigmától és a pozitivista-kvantitatív eljárásokon alapuló paradigmáktól történő fokozatos eltávolodás, illetve az ezzel párhuzamosan lejátszódó közeledés a szociális elméletek irányában, elsősorban a funkcionalista és marxista elméletek felé. Jelenleg a térproblematika elsősorban az antropogeográfia keretében kerül előtérbe. Ebben a fejlődési stádiumban többek közt az a felismerés alakult ki, hogy a tér nem csupán a földfelszín egy darabkája, melyet bizonyos tárgyak jelenléte vagy hiánya jellemez. A tér több, mint ez, a teret a tárgyak és emberek közötti kapcsolatok strukturálják, a tér komponens elemei nem ortogonálisan (értsd geometrikusan), hanem centrum-perifférikusan, városi központok körül csoportosulnak. Ennek ellenére bizonyos fogalmak továbbra is használatosak: központi helyek, vonzáskörzet, rendszer, hierarchia, rang, de tartalmilag kiegészültek minőségi vonatkozásokkal.

A földrajz és a társadalomelméletek

Ennek a paradigmaváltásnak központi eszméje az, hogy *a tér elsődleges formáló tényezője a társadalom* az alkotó egyéneken, csoportokon és intézményeken keresztül. Ennek az eszmének kiforrása során újraértelmeződik a folyamat fogalma mind tartalmilag, mind térformáló szerepét illetően. A folyamat már nem tisztán térbeli, hanem elsősorban társadalmi. A tér nem szubsztancia, hanem egy szettkapcsolat különböző entitások között. Ezért nem helyes a tér–társadalom interakció fogalompárosítást használni, a tér csupán a társadalmat tükrözi. Ezért irányultak az utolsó évtizedek térkutatási kísérletei a szociális elméletek felé. Mint ismeretes, a szociális elméletek a társadalmi élet, a társadalmi intézmények konstitúcióját és működését magyarázzák. Nyilván a társadalom működésének, a társadalmi élet szerveződésének léteznek térbeli feltételei, illetve a társadalmi cselekvésnek térbeli konzekvenciái és ez az összefonódás, illetve ennek az összjátéknak a felismerése a társadalomföldrajzi elméletet a szociális elméletek irányába befolyásolta. Nyilván a társadalomföldrajz–társadalomtudományok kapcsolat nem egyirányú, ugyanis a társadalomföldrajz központi kategóriái (hely, régió, táj, tér) egyre növekvő érdeklődést keltenek nem csak a társadalomtudományokban (különösen az angolszász iskolában), hanem a politikai gyakorlatban is (nacionalizmus, regionalizmus, regionális fejlődés stb.).

Három társadalmi elméletcsoportnak van nagy befolyása a földrajzra, ezek: a makroelméletek (elsősorban a marxizmus, de bizonyos mértékben Wallerstein és Luhmann funkcionalizmusa is), a mikroelméletek (interakcionizmus, etnometodológia) és az első kettőt integráló elméletek (Giddens elsősorban).

a) A *marxizmus* a teret gazdasági kontextusba helyezi, mint a termelési helyek összegét, illetve különböző piacok területét (SOJA, 1985). Tehát lényegében ebben az esetben is egy absztrakt térfogalommal számolhatunk, a marxizmus számára a gazdasági tér objektíven adott, de már nincs semmi köze az abszolút determinista térszemléletekhez, ugyanis a gazdasági alap és az erre támaszkodó felépítmény (politika, tudomány, vallás stb.) elsősorban nem térbeli, hanem gazdasági elemeket tartalmaz. Ugyanakkor a marxista szociális elmélet a társadalmi mechanizmusokra figyel és nem bizonyos térbeli disztribúciókra vagy törvényszerűségekre, mint a regionális és a térkutatási paradigma.
Soja (1985) a tér materialista szemléletalakulásában három fázist különböztet meg. Ezek közül kettő fontos a földrajz számára. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek nem egy egymás utáni időrendben következnek, hanem a jelenkor különböző térszemléleteinek felelnek meg. Az első fázis megfelel a *francia marxista* tradíciónak. Legfontosabb képviselője *Henri Lefebvre,* aki fő munkájában, „A tér produkciója" (1974), azt a nézetet vallja, hogy a tér társadalmi jellegű, illetve hogy a társadalmi tér az a tér, amelyben a termelési viszonyok újratermelődnek: „a társadalmi tér a termelt dolgokat foglalja magába és tartalmazza ezek kapcsolatait együttlétükben és szimultaneitásukban, relatív rendjükben vagy rendetlenségükben" (73. o.). *A társadalmi tér átalakulása a termelési erők növekedési folyamata eredményeként következik be, a város–falu kapcsolatok közvetítésével.* Ebben a helyzetben a fejlődés motor jellegű csoportjainak kulcsszerep jut. Kapitalista térbeliségről beszél, ami a marxista diskurzus jellegzetes eleme. Ez átszervezi a társadalmi életet domináns és alávetett szintekbe, *központokba és perifériákba.* A tér vagy térbeliség nem csupán társadalmi termék, hanem a termelési viszonyok újratermelője is, az autoritárius és allokatív hatalom eszköze. Ez azt jelenti, hogy a *hatalom problémája* fontos helyet foglal el Lefebvre elméletében. Szerinte a hegemónia a térre intézményeken (stratégiák, politikai pártok) és eszméken (intellektuelek, szakértők) át hat. Az állam racionálisan megtervezi és megszervezi a társadalmat az ismeretek és technológia segítségével. Intézkedései politikai és ideológiai jellegűek, ezáltal pedig az állam olyan erő, amely meghatározza a tér szerveződését. Minden társadalom megszervezi saját élettereit, sajátos időbeosztásával, sajátos központjaival.

b) A második fázis vagy szemlélet a *marxista földrajzé* (legmarkánsabb képviselője David Harvey). Eredetileg a klasszikus materializmusban a hangsúly az időre tevődött, míg a térnek kevés szerep jutott. Elhanyagolta azt a tényt, hogy a tér elválaszthatatlan a társadalomtól, ugyanakkor a cselekvés és a társadalmi viszonyok médiuma és terméke is. A marxista földrajz vagy a marxizmuson alapuló kritikai földrajz beépíti a tér problematikáját is a kapitalista fejlődés keretei között. A hangsúly a különböző régiók közötti egyenlőtlen fejlődésre mint a kapitalista térbeliség alapvető feltételére tevődik. Ehhez adódik még a területi munkamegosztás különbségeinek a problémája, a centrum–periféria modell keretében.

A legfontosabb kritika arra vonatkozik, hogy a marxizmus szerint minden jelenség a kapitalizmus hatásainak tudható be, minden erre a dimenzióra szűkül le. Eltekint attól a ténytől, hogy a modern társadalmak nem tudtak megválni a kapitalizmustól és hogy megjelenésük és működésük szorosan kapcsolódik a kapitalizmushoz. Többdimenziós egyenlőtlenségek minden társadalomtípusban léteztek, nem csupán a kapitalista társadalomban. Még a szocialista társadalmakat is erős regionális és szociális egyenlőtlenségek jellemezték. További kritika fogalmazódik meg a makroszintű folyamatokra alapozás végett; a marxizmusban a helyi szintű folyamatok nem relevánsak, nem az egyének cselekvése alkotja a társadalmat, hanem a nagy társadalmi struktúrák határozzák meg az egyének cselekvési lehetőségeit.

A *mikroelméletek* hatása a földrajzra nem hasonlítható össze a makroelméletek vagy a giddensi integráló elmélet jelentőségével. Elsősorban az *etnometodológia* befogadása jelentéktelen a társadalomföldrajzban. Mint tudjuk, az etnometodológia azon mindennapi interpretációs módszerek tanulmányozása, amellyel az emberek mások cselekvését értelmezik. A társadalomföldrajzosok, akárcsak a szociológusok egy része (GIDDENS, 1997), ezt a mikroszintű irányzatot nem tartották alkalmasnak a jellegzetesen mezo- és makroszintű földrajzi témakörök analízisére. A szociológusok kifogása nem az elemzési szinttel kapcsolatos, hanem a tematikai és módszertani vonásokkal, amelyek a társas kapcsolatok etnometodológiai megközelítése következtében közelebb állnak a szociálpszichológiához és pszichológiához, mint a szociológiához.

A mikroelméletek közül Alfred Schütz (1899–1959) *fenomenológiai szociológiája* és Erving Goffman (1922–1982) *dramaturgiai modelljének* hatása jelentős a társadalomföldrajz számára. Mindkét elmélet a hangsúlyt a mindennapi társadalmi élet interpretációs folyamataira és az emberek közötti interakciókra helyezte, és különösen a humanisztikus földrajzra (Anne Buttimer) és a cselekvésorientált társadalomföldrajzra (Benno Werlen) hatottak. Különösen Goffman elmélete volt nagy hatással, elsősorban azáltal, hogy Giddens is felhasználja a dramaturgiai modell bizonyos elemeit. Giddens viszont a jelenkori modern társadalomirányzatok referenciapontja és a goffmani eszmék egy része implicit beépült a földrajzi szemléletbe is. Goffman *dramaturgiai modellje*, ahogy elnevezése is sejteti, a színházi életből inspirálódott és a szerep és színpad fogalmaira épít. Ebben a kontextusban a szerepet *társadalmi szerepként* értelmezzük, amely bizonyos társadalmi pozícióhoz kapcsolódik. Pontosabban egy pozícióhoz több szerep kötődik és a szereplők szerepükhöz fűződő társadalmi elvárásoknak megfelelően viselkednek. A *színpad* fogalma különböző társadalmi cselekvéskontextushoz fűződik, amelynek megfelelően a szereplők „eljátsszák" szerepeiket. A társadalomföldrajz számára fontos az a tény, hogy Goffman elkülöníti az elülső és hátsó régiókat, amelyek lényegében különböző tér- (hely-) és időkontextusban létrejövő társas interakciók jellegére utalnak. Az elülső régiókban, például a munkahelyen, a sze-

replők mások elvárásaihoz igazítják cselekvésüket és formális szerepeket játszanak, míg a hátsó régiók az informális, nem kontrollált szerepkörök színhelyei (pl. a lakás). Mindkét régiótípus átvitt értelemben beépült a társadalomföldrajzba eltérő jellegű tér–idő zónák formájában.

c) Az *integráló* jellegű elméletek közül kétségkívül a legnagyobb befolyása az utolsó évtized geográfiatörténetben *Anthony Giddens* 1984-ben közölt *struktúraelméletének* volt. Giddens abból indul ki, hogy a társadalomtudományok a földrajz kivételével nem tulajdonítottak fontosságot a társadalmi rendszerek idő- és tértengelyek mentén végbemenő változásának. Kiindulópontként a földrajzosok közül *Torsten Hägerstrand időföldrajzi* fogalomtárát használja fel azzal a céllal, hogy a társadalmi intézmények és a társadalmi élet idő- és térdimenzióban lezajló szerveződését megfogalmazhassa. Az időföldrajz szubjektumcentrikus kutatási irányzat, amely Svédországban alakult ki, Lundban. A hangsúly a mindennapos cselekvések rutin jellegén van, amelynek megfelelően minden egyén mindennapos – térben és időben leírható és modellezhető – utat ír le, amely aggregálva az „életpálya" fogalmával definiálható. A hangsúly az időre tevődik, míg Giddens az interakciók térbeli és időbeli elhelyezkedésére koncentrál. Szerinte minden interakció egy bizonyos ideig tart és egy bizonyos helyen, térben történik (1997). A tér konceptualizációja céljával Giddens két alapvető fogalmat vezet be: lokális (locale) és jelenlételérhetőség.

A *jelenlételérhetőség* arra a képességre vonatkozik, hogy a szereplő interakcióba léphessen. Ez nyilván a tradicionális kultúrák esetében a fizikai közelség függvénye, mivel a közlekedés és kommunikáció médiuma azonos. A modern társadalmakban a jelenlételérhetőség az elkülönült kommunikációs és szállítási médiumok technológiájától függ. Ugyanakkor az elérhetőség a test fizikai tulajdonságaitól és a környezet egyéb jellegzetességeitől is függ, mint például az úgynevezett „állomásoktól" (stations), amelyek lényegében a társas interakciók csomópontjai. Ide sorolhatók például a városok vagy ezek keretében a belváros stb.

A *lokális* a tér használatára vonatkozik, amely az interakció „setting"-jét, azaz kontextusát határozza meg. A tér használatát illetően Giddens nyilván elsősorban nem a hagyományos területhasznosítási kategóriákra gondol (erdő, kaszáló stb.), hanem arra az anyagi kultúrára vagy artefaktumokra, amelyek a cselekvés eredményei és ugyanakkor feltételei, kapcsolatai is. A lokális giddensi értelmezése nem a „helyi"-vel fordítható, ugyanis megjegyzi, hogy a lokális rendkívül eltérő kiterjedésű tartalmakra vonatkozik, lehet egy lakás, lehet egy utcasarok, lehet város, falu vagy akár politikai határokkal jelölt nemzetállam. Fontos emlékeznünk arra, hogy mindez csupán az interakció kontextusát jelzi. Giddens szerint a lokálisok *regionalizálva* vannak, ami nem jelent egyebet, mint annak a meghatározását, hogyan oszlik az egyének tevékenysége tér–idő zónákra szabványos, rutinszerű társadalmi gyakorlat vonatkozásában. Ennek megfelelően a térbeliség három formáját különböztette meg:

- A *térbeliség mint régió*, ahol elsősorban a Goffman által leírt *elülső és hátsó régió* fogalompárra épít.
- A térbeliség mint a lokális *centrum–periféria* jellegű szerveződése.
- A térbeliség mint az intézmények és konvenciók helyhez kötött *adottságai*.

Megjegyezzük még, hogy Giddens elméletében felhasználja azt a hägerstrandi eszmét, miszerint a térbeliség és az időbeliség a társadalmakban *idő–tér zónák* formájában kombinálódnak. Ez azt jelenti, hogy minden tevékenység egy jellegzetes idő–tér zónában zajlik le. „A tipikus tevékenységeket regisztrálva könnyen felvázolhatjuk életük „tér–idő rendszerét" (GIDDENS, 1997, 130. o.). Ugyanakkor a tevékenységek időben és térben való elhelyezését három tényező befolyásolja:

- Képességi korlátok (capability constrains), amelyek az ember mint biológiai lény eszméjére épülnek és ilyen szempontból némi azonosságot mutatnak a müncheni szociálgeográfia alapfunkcióinak eszméjével. Pontosabban arra vonatkozik, hogy mint biológiai lény az ember szükségszerűen rá van kényszerülve bizonyos tevékenységek elvégzésére (alvás, táplálkozás), azaz rá van kényszerülve bizonyos idő–tér rendszerek kialakítására.
- Társasági korlátok (coupling constrains); ez a fizikai környezet által okozott korlátokra vonatkozik, amelyek megakadályozhatják az interakciók kialakulását bizonyos térben és bizonyos időpontban. Minden térnek létezik egy „zsúfoltsági határa", amely meghatározza, bizonyos időpontban hány ember tartózkodhat bizonyos térben, bizonyos tevékenységet folytatva (GIDDENS, 1997).
- Uralmi korlátok (authority constrains), amelyeket a társadalmi rendszer határoz meg és az uralkodó hatalmi viszonyokat tükrözik. A hatalmi kérdés a hozzáférhetőség és az esélyek tükrében vetődik fel, amely a társadalmi rétegződés, valamint bizonyos tevékenységeket korlátozó normatív döntések elemzését teszi szükségessé.

Giddens szerint az idő–tér zónák centrum–perifériku san szerveződnek. Például az aktív személyek centrum jellegű idő–tér zónái a munkahely és a lakás. Heterogénebb társadalmakban a város vonzáskörzetével együtt alkotja a legfontosabb érintkezési helyet térben és időben. Ezek a kommunikációs és interakciófórumok. Giddens szerint a tér azért fontos, mert lehetővé teszi az interakciórendszerek létrejöttét, azaz a tér (térbeliség) alapvető tényezője a cselekvésnek.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a fent említett társadalmi elméletek szerint az abszolút álláspont a földrajzi térről nem bizonyul már koherensnek, mivel ha a tér üres, akkor maga a tér sem létezhet (SAYER, 1985). A tér médiuma és ugyanakkor terméke a cselekvésnek és a társadalmi kapcsolatoknak. Ez a dualista tér–idő strukturálás annyira összefogja a szociális és térstruktúrákat, hogy az utóbbiak a társadalmi kapcsolatok és struktúrák anyagi formái lesznek. Amint már láttuk, ezt a kapcsolatot sejtette H. Lefebvre is. Ennek megfelelően a társadalom a térben válik konkrétummá, a tér maga pedig egy

ideológiai és politikai létesítmény. Ezzel pedig különösen A. Giddens és H. Lefebvre révén visszajutottunk a leibnizi relacionális téreszméhez. A térkoncepció az utolsó évtizedekben erősen relativizálódott, a teret fogalomként használják, nem pedig külön léttel bíró kutatási tárgyként.

Modern regionális földrajz

A földrajzban a nyolcvanas években egy új regionális perspektíva fejlődött ki, a modern regionális földrajz (new regional geography). Ez a megközelítési mód sok elemet vett át a már előzőleg tárgyalt paradigmákból és részben nem tudott megválni a klasszikus történeti regionális perspektívától. Ugyanakkor ellenáramlatként is értelmezhető a térkutatási paradigma, valamint a humánökológia tértörvényszerűségeket tanulmányozó irányzatokkal szemben.

A modern regionális földrajz, a klasszikus tájföldrajzhoz hasonlóan, regionális egységekkel foglalkozik. Eltérően a klasszikus táj- és regionális földrajztól, melyek az ember és természet közötti, önálló léttel rendelkező kapcsolategészekre koncentráltak, az új regionális földrajz abból a tézisből indul ki, hogy a régiókat társadalmi és gazdasági kapcsolatok strukturálják. A régió társadalmi, gazdasági és politikai interakciók hálózataiból épül fel, melyek főbb jellegzetességei: a szereplők interakciója, a formális kapcsolatok sűrűsége, regionális szolidaritás, többféle közreműködési forma kulturális, oktatási, kutatási, gazdasági és közigazgatási intézmények között.

A modern regionális geográfia keretében több fontos irányzatot különböztetünk meg (részben Werlen alapján, 1997).

a) Az első a német földön jelentkező *regionális tudat (identitás) kutatás.* Jelentősebb képviselői *Hans Heinrich Blotevogel, Günter Heinritz, Herbert Popp* és *Jürgen Pohl.* Blotevogel, Heinritz és Popp (1987) szerint egy ilyen irányú regionális földrajz aktívan járulhatna hozzá bizonyos össztársadalmi problémák megoldásához, illetve az ország kultúrgeográfiai térfelosztásának kidolgozásához, mindez az insider perspektívájából. Módszertani vonatkozásban csupán azt a kutatási normát fogalmazzák meg, amely szerint nem csupán hermeneutikusan és megértéssel (Verstehen) kell eljárni, hanem racionális rekonstrukcióval, ami azt jelenti, hogy a kutatónak saját szubjektív tapasztalaton alapuló világától objektíven el kell távolodnia. Szerintük az identitástudathoz tartozik a tér reprezentációja is, ami interszubjektíven/kollektíven alakul ki. Ez azt jelenti, hogy minden egyén kialakít egy képet arról a régióról, amelyben él, vagy más régiókról, ez a folyamat viszont meghatározóan kötődik a többi egyénnel kialakított interakciókhoz és ennek függvényében kap tartalmat, illetve módosítja tartalmát. Az identitástudat egyik konkrét megnyilvánulási formája a régió elnevezése, amely gyakran a regionális városi központ nevét viseli. Ebben a megközelítésben a következő központi kérdések tevődnek fel:

- Hogyan alakulnak ki a térreprezentációk regionális léptékben?
- Hogyan változnak, esetleg hogyan tűnnek el bizonyos regionális térreprezentációk?
- Milyen kommunikációs környezet, forma és milyen szereplők fontosak a térreprezentációk kialakulásában és változásában?
- Hogyan határolódnak el az identitástudat térbeli megfelelői?
- Az identitástudat intenzitása.

Felsorolnak öt kritériumot, amelynek alapján a regionális identitástudatot mint kutatási témát meg lehet közelíteni:

– *lépték*; a regionális identitástudatot meg kell különböztetni a lokális és a nemzeti identitástudattól, amiből következik, hogy a középső térszinten helyezkedik el;
– *határok és belső struktúra;* nyilvánvalónak tartják, hogy átfedések is előfordulhatnak (kettős regionális identitástudat), sőt azt is, hogy egyes régiókban nem létezik identitástudat („halott sarkok"). A lehatárolt régiók struktúrája homogén és annyiban hasonlít egy mező sajátosságaihoz, hogy valószínűleg egy régió keretében az identitástudat intenzitása centrum–periferikusan változik;
– *idő*; ez a kritérium a történeti folyamatok bevonásának szükségességére vonatkozik, különös tekintettel az utolsó évtizedek változásaira, mint pl. az európai integráció, a közigazgatási reformok, az idegenforgalom és tömegkommunikáció hatásai;
– *intenzitás*; különbséget tesznek különböző intenzitási fokok között, illetve latens és manifeszt identitástudat között. Az utóbbi kettő nyilván szorosan összefügg, ugyanis a latens identitás bizonyos külső tényezők hatására (határrégiókban, idegenek megjelenésére a régióban stb.) átalakul manifeszt identitássá;
– *szociálkategoriális differenciálódás;* ez azt feltételezi, hogy a regionális identitástudat csoportjellegű, azaz függ olyan tényezőktől, mint: szocializáció, kulturális tradíció, státus stb.

b) A második a *fenomenológiai/humanisztikus áramlat (Anne Buttimer és Yi-Fu Tuan* a legjelentősebb képviselőik, de ide sorolhatók a modern regionális geográfia német iskolájánál tárgyalt J. Pohl első munkáit is), amely, ahogy az elnevezése is mutatja, elsősorban a fenomenológia hagyományain alapszik, de vannak humanisztikus geográfusok, akik az egzisztencializmus, pragmatizmus és az idealizmus ideológiai pozícióira helyezkednek (JOHNSTON, 1997, TAYLOR, 1999). Egyes szerzők a humanisztikus földrajzot mint különálló paradigmát határozzák meg (Johnston), viszont hagyományai és központi fontosságú fogalmai közel állanak a modern regionális földrajzhoz, és ilyen alapon az utóbbi fontos irányzataként is meghatározható. A már említett Anne Buttimer és Yi-Fu Tuan egyértelműen a fenomenológia alapjaira kívánják helyezni a társadalomföldrajzot. A fenomenológia atyja Edmund Husserl (1859–1938) és központi tézise az, hogy a logika független a pszichológiától, amely az érzetre fektet hangsúlyt. A logi-

kai törvények téren és időn kívüli igazságok, a lényegiség kifejezői. A fenomén az, amit tudatszerűen vélünk. A pozitivizmustól eltérően a fenomenológia nem feltételez egy objektív, reális világot, amely az emberi léttől függetlenül létezne. Ennek megfelelően a kutatás középpontjába a szubjektív köztudatban létrejövő és élő szellemi építmények, a mindennapi *életvilág* kerülnek. A pozitivista paradigmákban domináns aggregátumok helyett a szubjektív egyén és ennek értékei, normái, életvilága kerülnek a középpontba. A humanisztikus földrajz hagyományai részben Paul Vidal de la Blache „genre de vie", azaz életforma tanára is visszavezethetők, amely a lokálisan és regionálisan eltérő, normákon és értékeken nyugvó életformák kutatását javasolja. Buttimer szerint (1984) ebben három tematika egyesül: a magatartás szféra (interakció és élettér), a kognitív szféra (értékek, szokások, szimbólumok) és az ökológiai alap (területhasznosítás). A kutató álláspontja is fontos, ezt pedig reflexivitás, részvevés, az emberi cselekvés megértése (Verstehen) fémjelzi. Következésképpen, a földrajzi tények értelmezési funkciója újra aktuálissá válik, a súlypont a régiók kulturális identitására tevődik át, azaz a közös kultúratudatra és a régióhoz tartozás érzelmére, mindez pedig nagyon közel hozza az előbbi alpontban tárgyalt német regionális identitáskutatáshoz.

A humanisztikus földrajz térkoncepciója Tuan munkáiban a legvilágosabban követhető. Tuan szerint a tér egy általános fogalom, ami mindenütt jelen van, viszont a hely partikuláris jellegű, konkrét, értékekkel és értelmezésekkel felruházott entitás, amely valahol van és mindig egy jellegzetes identitással rendelkezik. Tuan térfelfogása „a hely mint humanizált tér" (1977, 56. o.) szintagmában jut kifejezésre, amely a humanisztikus irányzat általánostól a partikuláris, a helyi, a mikroszint irányában eltolódó érdeklődésének felel meg. Tehát, más szavakkal a humanisztikus irányzat szerint a tér társadalmi építmény, társadalmi termék, amely az egyénekben kialakult és újratermelődő identitás, illetve a helyekben konkretizálódó térikonográfia formájában elemezhető. Később Peter J. Taylor (1999) fejleszti tovább ezt az eszmét a politikai földrajz keretében, amelyben a tér a terület és telephely fogalmainak felel meg, míg a hely a régió, táj és areál fogalmaival egyenértékű.

A humanisztikus földrajzhoz közel áll a *kulturális földrajz* is, amelynek kezdeteit a klasszikus földrajz tájiskolai paradigmája esetében már említettük. A modern változat a tájat a társadalom termékének tekinti, akárcsak a humanisztikus földrajz a teret. Egészen pontosan kulturális megközelítésben a táj történelmi evolúció eredménye, amelyet az ideológiai alapú társadalmi kapcsolatok hoznak létre. Egyes szerzők szerint (MITCHELL, 2000) a táj a munka folyamatának eredménye, amelynek hatásai nem mindig olvashatóak egyértelműen a táj fiziognómiájában. Ugyanakkor a táj a reprezentáció egyik formája, amelyben történelmi, gazdasági folyamatok és a hatalmi viszonyok tükröződnek. A klasszikus fázistól eltérően már nem a táj, hanem a kultúra alkotja a társadalomföld-

rajz tárgyát, a kultúra viszont térben és mint tér jön létre (uo.). A saueri sémában a kultúra csupán mint elsőrangú térformáló tényező volt jelen, amely időben a természetes tájat átalakítja kulturális tájjá, bizonyos jellegzetes térformákkal. Ettől eltérően az új kulturális földrajz a kultúrát nem mint tényezőt, hanem mint kutatási tárgyat tekinti, amely kimondottan térbeli. Ugyanakkor a kultúra fogalma nem szűkül le a tradicionális, rurális kultúrára, hanem magába foglalja a szubkultúrákat, a marginális csoportok kultúráját, tágabb értelemben a városi, modern kultúrát is.

c) *A kritikai irányzat* Giddens strukturációelméletére alapoz és elsősorban az angolszász iskolában bontakozott ki. Legjelentősebb képviselői közül megemlítjük *Derek Gregory, Allan Pred,* és *Nigel Thrift* munkásságát.

D. Gregory két alapvető munkájában fejtette ki elméletét: az 1978-ban megjelent elméleti jellegű „Ideology, Science and Human Geography"-ban („Ideológia, Tudomány és Társadalomföldrajz"), valamint az 1982-ben megjelent empirikus „Regional Transformation and Industrial Revolution"-ban („Regionális átalakulás és ipari forradalom"). Az elsőben újrafogalmazódik a geográfia szerepe a „dialogical action" fogalma körül, amely a geográfia erős normatív és kritikai irányultságának igényét foglalja magába. Ez ugyanakkor implicite azt a képességet is tartalmazza, hogy a geográfiának arra is kell törekednie, hogy a helyi közösségeket problémáik megoldására mobilizálja. Gregory szerint az új regionális földrajzkutatásnak három problémára kell összpontosítania:

- A *változásokat előidéző tényezők* identifikációja, aminek során a változást mint strukturális folyamatot értelmezi. Ebben a kontextusban a változás a szociális valóság átalakulását jelenti szabályozott, bizonyos erőforrásokkal rendelkező cselekvés által.
- A *munka átalakulása tőke formájában* mint strukturációs folyamat, ami magába foglalja a technikai újításokat, a munkafolyamat racionalizálását, a krónikus munkanélküliség kialakulását, a társadalmi átrétegződést stb.
- Az előbb említett *strukturációs folyamatok* (általános változás és a munka jellegének átalakulása) *tér- és időkonzekvenciái.* Ebben az esetben a már Giddens által is felvázolt tevékenységek tér–idő zónái az érdekesek, illetve ezeknek a tevékenységeknek a ritmusa és tér–időbeli változása.

A fent felsorolt kutatási súlypontokkal kell felderíteni a társadalom regionális különbségeinek kialakulási, illetve újratermelési mechanizmusait, a regionálisan eltérő osztályviszonyokat, illetve az osztálykonfliktusok felszámolását.

A Gregory elmélete elleni kritika módszertani voluntarizmusára irányul, az elmélet és empíria közötti disszonanciákra. Szerintem az osztályfogalom használata, illetve az osztálykonfliktusok feltételezése is problematikus, ugyanis ahogy már bebizonyosodott, a társadalmi és térbeli egyenlőtlenségeket nem lehet felszámolni normatív javas-

latok alapján, ezek minden társadalomtípus és társadalmi térbeliség alapvető jellegzetességei. Egész egyszerűen az osztálykonfliktusok leépítése nem több, mint utópia.

A. Pred szintén Giddens és Hägerstrand elméleteire alapoz. Szerinte a régió (hely) történelmi evolúció eredménye, amely két alapvető társadalmi folyamat során alakul ki: a tér kisajátítása és a természet átalakítása során. Központi fogalma a hely: „Place always represents a human product; it always involves an appropiation and transformation of space and nature that is inseparable from the reproduction and transformation of society in time and space" (PRED, 1994, 337. o.). Pred kidolgozta az úgynevezett *„helyelméletet"*, ami szerinte megoldja azt a problémát, amelyre Giddens strukturációs elmélete nem ad kielégítő választ, ez a strukturációs folyamatok konkrét térbeli és időbeli lezajlása. A helyelmélet több témára összpontosít:

- *Intézményi hatáselemzés,* amely az intézmények növekvő szerepére utal a részt vevő egyének mindennapi életének és mindennapos útjainak lebonyolításában. Pred szerint állandóan létezik egy domináns intézményes hatás, amely hatalmi pozícióval rendelkezik és a helyi lakosság limitált időkészletének nagy részét igénybe veszi.
- *Biográfiák, életutak elemzése* (nyelv elsajátítása, személyiségfejlődés, tudat kialakulása), amelyek egy bizonyos hely vagy régió strukturációs folyamatait fejezik ki. Pred szerint a hely döntően rányomja jegyét a benne kialakuló és lezajló biográfia- vagy életútmodellekre, az utóbbiak viszont meghatározzák a helyet.
- *Hatalmi kapcsolatok*, amelyek befolyásolják a cselekvést, tehát ellenőrzik, akár meg is akadályozhatják az idő–tér utak létrejöttét és interakcióját. Magukat a hatalmi kapcsolatokat is a társadalmi cselekvés termeli újra.
- A *hely szimbolikus jelentéstartalmának elemzése*, amely abból az alapfeltételezésből indul ki, hogy a helyek minden egyén tudatának részét képezik.

N. Thrift szintén a társadalmi elméletek és a térbeliség közötti kapcsolatokra épít. Azzal próbálkozik, hogy egy *egységes* regionális földrajzot alapozzon meg, felhasználva A. Giddens strukturációs elméletét. Thrift szerint „The essential unit of geography is not spatial, it lies in regions of time-space and in the relation of such units to the larger spatio-temporal configurations. Geography is the study of these configurations" (1996, 1. o.).

Mint látszik a fenti idézetben is, Thrift továbbra is fontosnak gondolja a klasszikus regionális földrajz egyes elemeit, de csupán egy új elméleti keret között (reconstructed regional geography, azaz *rekonstruált regionális földrajz*) tartja elképzelhetőnek a klasszikus paradigma modernizációját. Számára a régió továbbra is többé-kevésbé abszolút módon létezik, mint egy tér–idő formáció. Később pontosítja a régió fogalmát, amely úgy jelenik meg, mint „actively passive meeting place of social structure and human agency" (79. o.), azaz mint az ember és társadalmi struktúra találkozási helye. Az új irányzat az empirikus kutatást két szinten képzeli el:

a) A *szerkezeti regionális földrajz* (compositional account) keretében három témakör határolódik le kutatási fázisként:

- A klasszikus földrajzhoz hasonló módon történő *természeti tényezők elemzése* (geológia, domborzat, klíma stb.).
  A *gazdasági feltételek*, különösen a munka, a termelés szervezési folyamata (termelői erők, termelési kapcsolatok), az osztályösszetétel elemzése és a munka megoszlása nem, etnikum, faj és vallás szerint.
- A *regionális politika* mint az állam regionális képződménye.
- A kulcstéma a *munka folyamata*, amely a természet és társadalom között közvetít és összeköti a kompozíciós részt a kontextuális résszel. A munkafolyamat az időbeosztás legfontosabb helye, illetve a strukturáció helye. A probléma az, hogy a munkafolyamatot átfogóan csak akkor lehet elemezni, ha az illető régióban egy tevékenység domináns (mezőgazdaság, ipar, bányászat stb.).

b) A *kontextuális regionális földrajz* esetében Giddensre támaszkodva két alapfogalmat különböztet meg: *lokális és társadalmi cselekvés.*

A *lokális* a földfelszín egy részére vonatkozik, amely Giddensnél setting név alatt is ismeretes. Több lokális kereszteződése egy régiót alkot, amelynek lehatárolásánál az interakciók alkotják az alapvető lehatárolási kritériumokat. Predtől eltérően ebben az esetben a régió nem hely, hanem az interakciót lehetővé tevő lokálisok kapcsolatainak összessége: „it must be seen up of a number of different but connected settings for interaction" (81. o.). Az interakció a termelés és fogyasztás modelljeinek függvénye, amelyek a maguk során a lokálisok anyagi modelljétől függenek (ez lenne a klasszikus telephely). Akárcsak Pred, Thrift időföldrajzi fogalmakat is beépít, mint például az „életút" (path) fogalmát, amelyet szerinte a régió által meghatározott giddensi akadályok és lehetőségek határoznak meg. Minden életút időallokáció különböző lokálisok között. A lokális a társadalmi struktúra térbeli kifejezése, amely a centrum–periféria elv szerint szerveződik. A centrum jellegű, domináns lokálisokat a termelés szervezése és az intézményesült szabályok határozzák meg. Pl. a kapitalizmusban domináns lokálisok a háztartás, a munkahely és az iskola. Mivel a domináns lokálisban történik a társadalmi produkció és reprodukció, ezek konstitutív erővel rendelkeznek, térben és időben osztályszerűen meghatározzák a cselekvők életútját. Mivel a lokálisok a társadalmi reprodukció helyei, összekapcsolják a régió interakcióstruktúráját a társadalmi struktúrával. A lokálisok tanulmányozása lenne Thrift szerint az új regionális geográfia célja. Ezeknek öt alapvető hatást tulajdonít:

- Meghatározzák térben és időben az egyének életútját, illetve azokat a fő csomópontokat, amelyek az életutak fő állomásai. Mivel osztályjellegűek, az életutak is azok lesznek.
- Megakadályozhatják egy személy interakcióját más személyekkel.
- Interakciók és konfliktusok helyei.
- Mindennapos rutincselekvések struktúráját biztosítják.
- Szocializáció színhelyei.

A második alapvető fogalom, a *társadalmi cselekvés* négy elemből tevődik össze:

- Személyiség és szocializáció. A személyiség mint a társadalmi kapcsolatok interiorizációs folyamata jelenik meg, aminek a magját a felhalmozott tapasztalat képezi. Ez meghatározza, hogy a mindennapos rutincselekvésekben mit hogyan kell csinálni. A két fogalom dialektikusan kapcsolódik egymáshoz. A társadalmat megosztó kapcsolatok nem csupán nemhez, fajhoz vagy osztályhoz kötődnek, hanem a munkához is, valamint a korcsoportokhoz. Ezt a tényezőt az életpályamodellek kialakulásának empirikus elemzésével kutathatjuk, bizonyos regionális jellegzetességek figyelembevételével.
- A tudás behatolása és elérhetősége. Szintén a régiójellegzetességektől függ és osztályjellegű. A tudás létének öt állapotát különbözteti meg: ismeretlen, értetlen, rejtett, tematizálatlan, ferdített. A régióban levő tudás megszerzésének mechanizmusai az empirikus kutatás fókusza. Ehhez adódik a tömegtájékoztatás hatásának és különböző információtípusok diffúziójának követése.
- Társadalmiság és közösség. Az első társadalmi intézményeken keresztül hat és kapcsolatban van a „sense of community" és a „sense of place" fogalmakkal, azaz a régió szimbolikus tartalmával, amelyek erősebbek a tradicionális és kis közösségekben.
- Konfliktus és kapacitás. Ezekben fonódik össze az első három tényező. A kapacitás egyes történelmileg és földrajzilag sajátosan szervezett csoportok abilitása ellenállást kifejteni más csoportokkal szemben. Kifejezi a csoport képességét transzformatív egyéneket termelni, partikuláris tudást és szociabilitást produkálni.

Összegezve: Thrift szerint minden lokálisban a tér és idő partikulárisan szerveződik meg (giddensi regionalizáció). Lokálison helyet ért (munkahely, lakóhely), azaz társadalmi intézményeket, amelyeket tevékenységeiken át ismerünk meg, bevonva a felhalmozott tudás és a tapasztalat elemzését is. A domináns lokálisban (munka) eltöltött idő, annak tartalma (jövedelem) meghatározza a mellékes lokálisok jellegét is (szabadidő). A tér és idő társadalmi képződmény, a társadalom viszont térbeli és időbeli képződmény. Fontosak a módszertani újítások is, amelyek az interjú (oral history), önéletrajz, napló és helytörténet számára találnak új és érdekes témákat.

Áttekintve a modern regionális földrajz eszméit, kiemelhetünk néhányat, amelyek fontosak az irányzat lehatárolásában:

- A régió státusa mint a történelem terméke. A régiót történelmi módszerrel is kutatják, de nem a tradicionális geográfia jegyében (mely a régió genezisét mint anyagi objektumot kezelte), hanem a régió jelenlegi aspektusait strukturáló társadalmi kapcsolatok genezisének tanulmányozásával.
- A régió a társadalmi közeg, a társadalom tükörképe. A térbeli különbségek és egyenlőtlenségek a társadalom jellegzetességeihez tartoznak.

- A régió ugyanakkor a társadalmi kapcsolatok közege és eredménye is.
- Az egyén és cselekvései központi dimenziót kapnak.
- A regionalizációnak létezik egy célszerűsége, egy külső ok hozza létre (tehát nem belülről determinált, mint a tradicionális geográfiában). Ez azt jelenti, hogy nem léteznek igaz régiók, hanem csak a regionalizálás céljából meghatározott régiók, függetlenül attól, hogy ez interszubjektíven konstituálódik, vagy objektív-pragmatikus módon.
- A hipotetikus-deduktív analízis elutasítása. Ezek szerint az elmélet az empirikus analízisből származik. Az új irányzatok az elméletet a kutatás folyamán dolgozzák ki (engoing theory).
- Nyitottság a hermeneutikus-fenomenológiai reflexió iránt.
- Normatív jelleg.
- Kvalitatív kutatási módszerek alkalmazása (interjú, megfigyelés).

Cselekvésorientált társadalomföldrajz

A fent említett irányzatok mellett meg kell még említeni a *cselekvésorientált társadalomföldrajzot*, amely az interakcionális társadalmi elméletekre alapoz. Az akcionista áramlat fő képviselője *Benno Werlen*. Legfontosabb munkái: „Gesellschaft, Handlung und Raum" (1987) és „Sozialgeographie alltäglicher Regionalisierungen" (1995), amelyekben a tér csupán mint a cselekvés feltétele jelenik meg. Tehát Werlen szerint a posztmodern társadalom és a globalizáció körülményei között már *nem a tér alkotja az antropogeográfia tárgyát, hanem az emberi aktivitások, a cselekvés* különböző társadalmi és térfeltételek mellett. A tér mint a földrajz kutatási tárgya a tradicionális társadalmak szociális és gazdasági körülményeihez kötődik. Ezeket a társadalmakat nagyobb térbeli és időbeli stabilitás jellemzi, míg a modern társadalmakban a növekvő akciótérrel rendelkező cselekvés a társadalom elsődleges szervezését teszi lehetővé. A cselekvés a központi elemzési egység. Egy adott helyzetet a cselekvés célja határoz meg. Egyes helyzetelemek a cél elérésének eszközei, míg a hozzáférhetetlen elemek kényszerként hatnak. A cselekvésnek kívánt és nem kívánt következményei vannak.

Ugyancsak Werlen szerint a tér problémái a cselekvés problémái is, amelyek szerint a tér és ennek elemei a cselekvés eszközei vagy annak kényszerei. Így a hangsúly áttevődik a tér tanulmányozásáról a cselekvés feltételeinek tanulmányozására. Szerinte a társadalom formái az egyének cselekvései várt vagy váratlan következményeinek az összege.

Werlen alapvető téziseit röviden a következőképpen lehet összefoglalni:

a) A *regionális* már nem a helyi viszonyok tükre, hanem *globális kapcsolatokat tükröz*. A posztmodern társadalmakban nincs szoros kapcsolat a társadalmi és materiális folyamatok között.

b) A *cselekvő alanyra* koncentrál bizonyos társadalmi, kulturális, gazdasági és természeti viszonyok között. A dolgok már csak a cselekvés eszközei és következményei. További témák: a cselekvés okai és kontextusa, hozzáférhetőség, elérhetőség (erőforrások, kommunikációs hálózat, társadalmi és fizikai elszigeteltség, negatív fejlődés), akadályok (hatalom) stb. A fenti témák közül **a** *hatalmi struktúrák problémája* és ezeknek a befolyása a cselekvő szereplőkre alapvetővé válik (akárcsak H. Lefebvre-nél). A hatalom eszméjét két irányban használja fel. Az egyik szerint a cselekvés térbeli feltételei a hatalmi feltételek tükrözői (1987, 252. o.). Ebben az esetben az intézmények és a jogi keret, valamint az uralkodó társadalmi normák és szabályok szabnak határokat a cselekvésnek. A másik szerint a hatalom és a kontroll eszméjén alapszik egy egész földrajzi ágazat is: Länderkunde (országisme). Ez nálunk didaktikai okokból történik, a fejlett nyugati társadalmakban hatalmi komponense van.

c) A *regionális földrajz* ontológiailag és metodológiailag *nem lehet oksági tudomány*. A földrajz a modernizmus projektjének része volt, kötődött a felvilágosodáshoz, tehát a tárgyak térbeli elrendeződésével foglalkozott. A szubjektum egy új globális kapcsolatrendszerben találja magát, a tudás-faktor elsőrendűvé válik és ez dönti el a terület hasznosítását is. Elveti a modern regionális földrajz irányát is, amely, szerinte, térközpontú maradt, azaz a térkategóriák elsődlegesek. A régiók interszubjektíven elfogadott interpretációs folyamatok eredményei. A legfontosabb kérdés: hogyan jönnek létre a régiók, a terek? Minden egyén társadalmi pozíciója alapján (cselekvéshatalom) történelmet és földrajzot termel.

d) Az országok földrajzi konstrukciója maga után vonja *a kultúra naturalizációját és a természet kulturalizációját.* Például Románia természetföldrajza esetében, annak ellenére, hogy Románia politikai és nem tudományos képződmény, a természet politikai programmá vált, míg egyes természeti fogalmak kulturalizálódtak, mint például a kárpát–danúb–pontuszi tér a román földrajzi eszmetörténetben vagy a Kárpát-medence a magyar geográfiában.

e) Olyan antropogeográfiát javasol, amely *egységes szociálgeográfiai perspektíva* alapján több diszciplínát integrál: termelés és fogyasztás földrajza, politikai kontroll, információ földrajza, szimbolikus asszimiláció, normatív asszimiláció földrajza.

A werleni elmélet egyes szerzők szerint (Blotevogel, Meusburger, Ossenbrügge stb.) fordulópontot jelent a társadalomföldrajz evolúciójában, elsősorban a cselekvésközpontú társadalom- és térkutatás tematizálása révén. Elméletét számos kritika is illette, amelyet megerősített az a tény, hogy eddig Werlennek nem sikerült elméletét megfelelő módszertannal, azaz egy empíriai résszel kiegészíteni, eltérően a modern regionális földrajz képviselőitől (Gregory, Pred, Pohl stb.). A werleni elmélet kritikáját a következő pontokban foglalhatjuk össze:

- Nem oldódik meg a makroszintű térmeghatározó folyamatok problémája, mivel a cselekvés elmélete mikroszinten marad. A cselekvések hozzák létre a társadalmat, illetve a társadalmi struktúrák befolyásolják a cselekvést;

- Parciálisan modernizált társadalmakra egyes tételek nehezen alkalmazhatóak. A globalizáció vagy a lokális horizont integrációja a tradicionális társadalmakban és a részben modernizált társadalmakban nem annyira erős, mint ahogy ezt Werlen mindent átfogó megateóriájában feltételezi. Pontosan a posztmodern társadalom jegyeihez tartozik az a kontextualitás és sokszínűség is, amit Werlen munkájában csupán deklaratív szinten teljesít (kulturális szubjektivitás);
- Igaz, hogy a tér mint ontológiai struktúra nem létezik (azaz nem létezik mint tárgy), nincs saját hatóereje, nem lehet valaminek az oka, nem magyarázandó vagy magyarázott változó, viszont léteznek bizonyos helyzetkapcsolatok, kapcsolatok tárgyak között, amelyeknek térkomponense is van. Például a funkcionális távolság bármilyen technológiai feltételek között egy fizikai térkomponenst is tartalmaz. Nem az ontológiai térkategória, hanem a térbeliség mint minden létező dolog alaptulajdonsága a központi fogalom. A kérdés az, hogy milyen jelentősége van a térnek és nem az, hogy mi a tér.

Konklúziók

Ebben a részben láthattuk, hogyan torzította el Wolff, Herder és Hegel a leibnizi relacionális térszemléletet, hogyan értelmezte földrajzhoz illő hűséggel és áhítattal Hettner a kanti tér- és ismeretelméletet, illetve láttuk, hogy mindez, bizonyos társadalmi feltételek mellett, az abszolút, anyagi térszemlélet dominanciájához vezetett a geográfiában, amely azután a geodeterminizmusba torkollott. Az abszolút térszemlélet fél évszázados dominanciája után megerősödött a relacionális térszemlélet, elsősorban a társadalmi elméletek bevonásával a geográfiai elméletbe és kutatásba (1. táblázat).

1. táblázat

A társadalomföldrajzi paradigmák térszemlélete

Fejlődési periódus	Paradigma (irányzat)	Kiértékelés a tér szempontjából
Klasszikus geográfia (19. század–1950)	1. Tradicionális paradigma 2. Klasszikus regionális földrajz 3. Tájiskola	Szubsztanciális térszemlélet, tér–régió–táj mint tárgyak, konténer tér, a tér mint organizmus
Modern geográfia (1950–1985)	1. Humánökológia 2. Regionális kutatás 3. Téranalízis paradigma 4. Magatartásföldrajz	Szubsztanciális térszemlélet, társadalmi tér–gazdasági tér–topológiai tér mint geometrikus, mennyiségi módszereken alapuló, rendezettséget kifejező egységek
Kortárs geográfia (1985 után)	1. Modern regionális földrajz 2. Cselekvésorientált társadalomföldrajz	Relacionális térszemlélet, szubjektumcentrikus, tér mint társadalmi termék, tér mint kultúra, kontextuális, jelentés, minőségi módszerek használata

Annak ellenére, hogy gyakran használt fogalom, a földrajzi térről nem született még egy általánosan elfogadott, egységes elmélet, ami nem is lehetséges több okból kifolyólag. Ezek közül a legfontosabbak:

- A földrajz jelenleg egy roppant meghasonlott, tagolt képet mutat, sok részdiszciplínára darabolódott fel, sokan közülük nem kimondottan térbeli tulajdonságok tanulmányozásán alapszanak (szociálgeográfia, vallásföldrajz, történeti földrajz stb.).
- A természeti földrajz–társadalomföldrajz dichotómia. A geográfia ezen alapágazatai más-más, egymástól gyökeresen eltérő térfelfogással rendelkeznek. Az első a hangsúlyt az abszolút és szubsztanciális térre helyezi, amely racionálisan megismerhető és elsősorban természeti értelemben felfogott tér. A második a relacionális térkoncepcióra alapoz, tehát számos relatív teret tanulmányoz anélkül, hogy egyik vagy másik relatív térnek abszolút ontológiai létet és kizárólagosságot tulajdonítana (társadalmi tér, mentális tér, gazdasági tér, városter, akciótér stb.).
- Makro–mikro dichotómia (globális versus lokális). A társadalom térbelisége különböző méretű egységekből tevődik össze (faluközösség, regionális közösség, nemzet stb.). Ennek megfelelően más elemzési módszereket kell használnunk attól függően, hogy milyen térszinten dolgozunk. Ehhez fűződően beszélünk módszertani holizmusról (a felső szintről indulunk ki, ez határozza meg az alsó szinteket) vagy módszertani individualizmusról (kiindulópont az egyén, ennek cselekvései, tevékenységei hozzák létre a makroszintet).
- Minőségi–mennyiségi metódusok közötti dichotómia. A mennyiségi helyettesíthető a posszibilizmussal, ami a konkrét jelenségek magyarázatára hivatkozik. A minőségi módszerek komprehenciót vagy megértést feltételeznek. Az előbbi a természettudományokban, konkrét esetben a természetföldrajzban, de egyes társadalomföldrajzi paradigmákban is (városökológia, regionális tudomány, tértudomány) domináns, nomotetikus jellegű, és alapvető kutatási módszerei a kísérlet és a felmérés. A második túlnyomóan a társadalmi tudományokban, konkrét esetben a társadalomföldrajzban használatos, idiografikus jellegű, alapvető módszerei a participatív megfigyelés és az intenzív interjú.
- A matematikai apparátus kevésbé intenzív használata, ugyanis a földrajzi jelenségek – ha egyáltalán ezek analitikus szinten léteznek is – nagy része nem kvantifikált, vagy nem alapszik experimentálisan ellenőrizhető ismereteken, amiért, összehasonlítva a „kemény tudományokkal", a földrajz egy hatalmas diszkurzushalmazból tevődik össze.
- Posztmodernista irányzat meghonosodása a földrajzban, mely olyan új jelenségekben és kutatási témákban nyilvánul meg, mint a kvalitatív forradalom, a marxista társadalomelmélet újjáéledése, a racionális magatartás vizsgálata a gazdasági telephelyelméletekben, az egyetemes igazság elutasítása, metateóriák helyett mikroszintű analízisek kidolgozása, különbségek elfogadása, kontextualizálás, feminista földrajz, a posztfordizmus hatása a térszervezésben, tér és egészség (ökológiai irányzat).

Társadalmi szereplők és intézmények regionalizálási módozatai

El kell ismernünk, hogy nem folytathatunk térkutatást és régióanalízist csupán a tudomány kedvéért, hanem az elért eredményeket a regionális és/vagy helyi közösségek esélyeinek növelésére kell felhasználni. Ennek megfelelően a térkutatás, mint regionális társadalomkutatás, elsősorban normatív és kritikai.

Mindehhez még hozzá kell tenni azt a fontos tényt, hogy a tér egymaga mint relatív fogalom egy módon operacionalizálható: régiók lehatárolásával és elemzésével, azaz a teret csak regionalizálás útján operacionalizálhatjuk és ismerhetjük meg. Első megközelítésben három alapvető regionalizálást különböztetünk meg:

- *Pozitív-tudományos regionalizálás:* a tudomány által alkalmazott regionalizálásra és az általa létrehozott terekre vonatkozik. Ebben az esetben csak a geográfia tereire koncentrálunk, amelyek különböző geográfiai ágazatok (szociálgeográfia, gazdasági földrajz stb.) által kidolgozott és elemzett, úgynevezett „részterek"-et (gazdasági tér, társadalmi tér, rurális tér, mentális tér stb.), valamint a klasszikus regionális földrajz régióit egyesítik.
- *Normatív-formális regionalizálás:* a regionalizálás intézményes hálózatára vonatkozik és ennek legjobb példáját a társadalmak (államok) területi-adminisztratív felosztása alkotja.
- *Szimbolikus-informális regionalizálás:* a köztudat szintjén, azaz a szubjektumok szintjén lezajló regionalizálás, amely kultúra- és csoportjellegű.

A tér mint fogalom lehatárolási módszereit *regionalizálásnak* nevezzük és az így létrejött egységet *régiónak.* A regionalizálással nem csupán a teret operacionalizáljuk, hanem olyan kérdéseket is magyarázhatunk, mint:

- hogyan lépnek interakcióba a társadalmi struktúrák;
- hogyan hozzák létre a társadalmi struktúrák az artefaktumokat;
- hogyan befolyásolják a struktúrák a cselekvést, azaz a tevékenységeket, és fordítva: hogyan befolyásolják a cselekvések és folyamatok a struktúrákat.

A regionalizálás fontos lépés a realitás rendezésének folyamatában, valamint a társadalmak racionális alapon történő berendezkedési folyamatában. Ez ugyanakkor az elméleti aspektusok használatát és kiegészítését is jelenti. A regionalizálás abból az alapfeltételezésből indul ki, hogy a megfigyelt tartalmak között összefüggés létezik, tehát bizonyítékokat hozhatunk egy régió létezésére. Ilyen bizonyíték a formális regionalizálás esetében a jogszabályok összessége, amelyek intézményesült régiók határait, intézményeit és működési mechanizmusait határozzák meg, illetve az informális regionalizálás esetében a regionális identitástudat, a régióhoz tartozás szimbolikus jelentéstartalma. Ehhez adódnak a tudomány, a geográfia regionalizálási módszerei, amelyek bizonyos,

a geográfia ontológiájához tartozó tartalmak alapján a realitást próbálják tudományosan, azaz szisztematikusan és elméletorientáltan magyarázni. Elmaradhatatlan tartozéka az utóbbi eljárásnak a hipotézisek felállítása a feltételezett kapcsolatok elemzésére, majd az utolsó fázisban szisztematikus kapcsolatrendszer felállítása egy elmélet formájában. Ezért tekintjük a régiót úgy, mint a társadalom térbeliségének tényfeltárási formáját, a téranalízis operatív formáját.

Annak ellenére, hogy nincs egyértelműen meghatározva a *régió fogalma*, ez megkönnyíti a tevékenységek tér–időbeli rendezésének a bemutatását, a térbeli interakciók elemzését. Általánosan elfogadják, hogy a régió a tér leírásának formája, eszköze, amely a tényeket rendszerezi. Csak a megfigyelésre szánt egység (a mi esetünkben régió) meghatározása után lehet a megfigyelés és magyarázat eszközeit alkalmazni. Thrift szerint (1996) a földrajz alapvető kutatási egysége a tér–idő által meghatározott régió: „The essential unit of geography is not spatial, it lies in regions of time-space and in the relation of such units to the larger spatio-temporal configurations. Geography is the study of these configurations" (1. o.).

Más szerzők (Allen, Massey, Cochrange, 1998) szerint a helyek alkotják a régiót és erősen normatív régiókutatást javasolnak, amelynek hozzá kell járulnia ahhoz, hogy a régió lakossága megértse azt, ami a régióban történik és esetleg javítson is helyzetén: „... to aid attempts by people living and working within an area to understand what is going on around them and maybe to change it for the better" (1. o.).

A fenti szerzők régiófogalma a modern regionális földrajz paradigmára jellemző konstruktivista álláspontot tükrözi, amely szerint a régió társadalmi építmény (konstrukció), ellentétben a tértudomány és a tradicionális regionális földrajz realista régiófogalmával, amely szerint a régió objektív, tudattól és társadalomtól független.

Mint térlehatárolási eljárás a *regionalizálás* a klasszikus geográfia esetében általánosan egy vagy több tulajdonság (statisztikai ismérv) kifejezésére használt változók értékeinek csoportosítása és lehatárolása révén történik. Már a megfogalmazásból látható, hogy a regionalizálás, mint módszer, két alapvető kutatási eszközre alapoz: a statisztika (amellyel a változókat elemezzük, csoportosítjuk) és a térképezés (melynek segítségével meghúzzuk a határokat). A térképezés lényegében a realitás vizuális általánosítása, és ebben az esetben magas fokú absztrahált modellezése. A természeti jelenségek mérésének eredményeit rendszerint az *interpoláció technikájával* vizualizáljuk, míg a társadalmi jelenségek méréséből vagy regisztrálásából nyert adatokat *statisztikai eljárások* segítségével (pl. az értékek gyakoriságának elemzéséből és az ebből nyert csoportosításból) térképezzük. A konkrét eljárást az a tartalmi összefüggés határozza meg, amelynek alapján megállapítjuk a régió típusát (erről részletesebben a polarizált és homogén régiók alfejezetben).

A formális regionalizálással létrehozott régiók esetében a térlehatárolás a tudományos elemzés számára már készen adott és törvények segítségével normatívan rögzített. Ebben az esetben nyilván a regionalizálás mint módszer fölösleges. Ugyanakkor a for-

málisan adott régiók a különböző lokálisok között létrejövő interakciókat döntően befolyásolják, mind a típusukat, irányultságukat vagy frekvenciájukat, mind szerepüket a tér–idő zónák kialakulásában.

Az informális regionalizálás esetében ismét empirikus kutatási eszközökhöz kell folyamodnunk a határok meghúzásának céljával. Eltérően a pozitív-scientifikus regionalizálás mennyiségi eljárásaitól (topológia, statisztikai módszerek, térképezés), ebben az esetben a hangsúly a minőségi módszereken van. Elsősorban a strukturálatlan vagy félstrukturált interjúk, illetve a mentális térképek képezik a regionális identitástudat feltárási módszereit. Ehhez adódik a dokumentumanalízis a kultúra, illetve a kollektív múlt elemzése céljából, amelyek, mint már láttuk, az informális, mindennapos regionalizálás (Geographie-Machen Werlennél) alapkövei.

Pozitív-tudományos regionalizálás

A regionalizálási módozatok hármas felosztása (pozitív-scientifikus, normatív-formális, szimbolikus-informális) nem jelenti azt, hogy a geográfia objektumát csupán az általa lehatárolt régiók képzik. Különbséget kell tennünk a regionalizálás mint régiólehatárolási, régióépítési módszer és az empirikus regionálgeográfiai analízis között. Az utóbbi egyértelműen mind a három módozattal lehatárolt régiótípusokra kiterjed. Az újdonság abban van, hogy a klasszikus regionális földrajz, valamint a mennyiségi paradigmák a régiónak önálló létezési státust tulajdonítottak, amit a geográfiának csupán fel kell fedeznie. Ennek megfelelően az osztályozási kritériumok nem szubjektumcentrikusak, hanem egyéb kritériumokat használnak fel: a térelemek jellege, a tér észlelése, a terek mérete (NEMES NAGY, 1998). Ettől eltérően a modern regionális földrajz a régiót nem külső, abszolút léttel bíró reális entitásként határozza meg, hanem mint belső, társadalom által épített, azaz intézmények és cselekvő egyének által kialakított térbeli képződményt. Ebből az következik, hogy az intézmények létrehozzák saját régióikat, a cselekvő egyének szimbolikusan közvetített régióképekkel, régióikonográfiákkal azonosítják magukat, végül pedig a geográfia mint társadalmi intézmény tovább termeli és újratermeli saját régióit. Az általam javasolt hármas felosztáshoz hasonló H. H. Blotevogel (1996) felosztása, bizonyos eltérésekkel. Blotevogel például három régió alaptípust határoz meg (tehát nem regionalizálási módozatot, ami szerintem alapvető különbség):

- reális régiók (analízis régiók),
- gazdasági és politikai-közigazgatási szervezetek cselekvésrégiói és
- identitásrégiók.

A már jelzett különbség mellett (régiótípus versus régióalkotási módozat) meg kell jegyeznünk még egy alapvető eltérést: Blotevogel második típusa esetében megítélésem szerint nem lehet ugyanabba a kategóriába sorolni egy gazdasági vállalkozás racionális

piacszervezés és termékdisztribúció céljából elvégzett regionalizálását és az állam által megszervezett területi-közigazgatási egységeket. A kettő két elkülönülő mechanizmus szerint működik, ami az informális–formális szociológiai fogalompárral írható le. Ugyanakkor eltekintünk attól a ténytől, hogy a tudomány is társadalmi intézmény, és ennek megfelelően az általa lehatárolt terek – akárcsak a normatív-formális regionalizálás terei – is formálisak. A lényeges különbség a normatív-formális regionalizáláshoz képest abban rejlik, hogy a tudomány régióképződményei nem kötelező, azaz nem norma jellegűek a társadalom számára. Az nyilván más kérdés, hogy a tudományos képződmények milyen mértékben befolyásolják a normatív szféra regionalizálását. További különbségek a regionalizálási eszközök használatában, illetve a regionalizálás céljainak meghatározásában jelennek meg; míg a normatív-formális regionalizálás kemény, kényszerítő eszközöket használ állami funkciók racionális ellátása céljából, addig a pozitív-scientifikus regionalizálás puha eszközöket alkalmaz a valóság tudományos, szisztematikus magyarázására.

A pozitív-scientifikus regionalizálás célja a valóság szisztematikus, elméleti alapú rendezése, illetve bizonyos részdoméniumokra érvényes törvényszerűségek felfedezése és magyarázása. Rendszerint a lehatárolási kritériumok és az alkalmazott módszertan alapján ez a regionalizálási módozat két régiótípust határoz meg: homogén régió (struktúrarégió) és funkcionális régió (polarizált vagy nodális régió).

A *homogén (struktúra) régió* az első alapvető régiótípus, amelyet a pozitivista-scientifikus regionalizálással határolunk le. Meghatározására más elnevezések is használatosak: formális régió, uniformizált régió, struktúrarégió, rendszerrégió (WEICHART, 1996). A lehatárolás a *hasonlóság elvén* alapszik, ami azt jelenti, hogy a homogén régiót az alkotó térstruktúra egyedisége határozza meg. Ide soroljuk azokat a résztereket is, amelyeket különböző geográfiai diszciplínák dolgoztak ki (gazdasági tér, társadalmi tér stb.), és amelyek, akárcsak a funkcionális regionalizálás esetében, a tér operacionalizálási lehetőségét biztosítják. Mint már említettük, ezt a régiótípust egyes geográfiai diszciplínák használják, elsősorban a tájföldrajz, a szociálgeográfia (beleértve a városföldrajzot is) és a gazdasági földrajz.

A homogén régiók lehatárolására bizonyos struktúrajelzőket vagy ezek index formájában történő aggregációját használják fel. Például a Mezőség egy homogén régió, amely határozottan lehatárolható a szomszédos régióktól bizonyos sajátos, a szomszédos térségekben hiányzó tulajdonságok, struktúrák alapján: városok hiánya, településeket alkotó háztartások magas fokú szétszóródása a térben, a jó minőségű felszín alatti víz hiánya, előrehaladott aridifikáció stb. A lehatárolásnál figyelembe vehetünk egy vagy akár több struktúrajelzőt is, illetve az utóbbi esetben ezek kombinációját komplex mutatók formájában (pl. a ruralitási index). Attól függően, hogy milyen struktúrajelzőket használunk a lehatárolásnál, illetve, hogy milyen területeket (település, gazdaság, természet stb.) elemzünk a lehatárolt egységen belül, több homogén vagy struktúrarégiót különböztetünk meg: természetes régiók, agrárrégiók, ipari régiók, városrégiók, turisztikai régiók stb.

A *polarizált vagy funkcionális régió* az egyik régióalaptípus, amelyet a vonzásközpont és a polarizált részek közötti kapcsolatrendszer határoz meg. Attól függően, hány vonzásközpont található egy régióban, beszélhetünk uninodális (egy központ) vagy plurinodális (több központ) régiókról. A vonzáskörzetek funkcionális központ–periféria típusú kapcsolatrendszer lehatárolása alapján kerülnek elemzés alá. Az utóbbi során rendszerint megállapítják a vonzásközpontokat (csomópontok) és az ezeket összekötő fejlődési tengelyeket, melyek között kisebb-nagyobb, funkcionálisan indifferens (ezeket nem lehet egyértelműen egy csomóponthoz kötni) terek fekszenek. Más esetekben a funkcionális kapcsolatok olyan erősek a határterületeken, hogy lehetetlen őket egyértelműen lehatárolni. Egyes szerzők addig mennek, hogy magát a paraszti gazdaságot is külön funkcionális egységként fogják fel. Erre építik a rétegződött téregységeket úgy, hogy végül az egész tér mint funkcionális szisztemikus egység jelenik meg. A funkcionális lehatárolásban általában megelégednek azzal, hogy releváns polarizáló pontoknak (rendszerint városok) funkcionális tereket osztanak le. Ha maradnak besorolatlan terek, akkor ezeket más, rendszerint struktúrajelzők alapján strukturális (homogén) terekhez sorolják.

A funkcionális kapcsolatok nagyon változékonyak a homogén (strukturális) terekhez képest. Pl. a központi intézmények állandóan változnak a gazdasági-politikai kontextus függvényében; az új közlekedési utak és eszközök, a törvényhozás, vagyis az ember, társadalom, állam tevékenységei befolyásolják a funkcionális kapcsolatokat. A fontosabb polarizációs pontok átvészelik a kisebb vagy nagyobb konjunktúraváltozásokat, háborúkat, mert már létrejöttüket, illetve helyüket a regionális településrendszerben lokalizációjuk minősége és a történelmileg kialakult hatalmi viszonyok határozzák meg. Ehhez képest a periféria egy tengerparthoz hasonlítható, állandó változásokkal. Ez kiterjedhet, összezsugorodhat, mert az indifferens terek valamelyikében új központi hely alakult ki, mely igyekszik saját funkcionális terét kialakítani. Ezért kell a funkcionális térlehatárolásoknál az időbeli változásokat mindig szem előtt tartani. Bizonyos időintervallumokban újra kell ellenőrizni a funkcionális tér határait.

A pozitív-scientifikus regionalizálás, mint a geográfia társadalmi intézményének valóságfeltárási módszere, sajátos jellegű régiókat hoz létre, amelyek különböző mértékben távolodnak el a társadalmi valóságtól, általánosítási és absztrahális mértéküktől függően. Mind a homogén, mind a funkcionális régióépítmények *módszertani képződmények*, melyek tartalma, kiterjedése és egy sor tulajdonsága a kiválasztott ismérvektől, illetve ezen ismérvek értékeinek csoportosításától függ. Tekintettel arra, hogy ezek az ismérvek nagyon eltérőek (társadalmi, gazdasági, politikai, demográfiai, infrastrukturális, különböző funkcionális központ–vonzáskörzet kapcsolatok stb.) és nem létezik általánosan elfogadott módszertan alkalmazásukat és csoportosításukat illetően, a lehatárolt és megjelölt régiók is szerzőtől függően változnak.

A pozitív-tudományos regionalizálás fontos problémája (amely kihat a régiólehatárolásra is) a *statisztikai alapegységek meghatározása.* Ideális esetben a statiszti-

kai ismérveket egyéni, elemi lebontásban kellene rendszeresen regisztrálni (egyének, lakások, parcellák stb.). Sajnos egypár kivétellel (népszámlálás, telekkönyvi nyilvántartás) az adatok, tehát az ismérvek nagy része is aggregált formában található meg, vagy ha egyedenként működik egy regisztrációs rendszer, akkor ez rendszerint jogi és hatalmi korlátok miatt nehezen elérhető. Az aggregálás szintje is sokszor nem megfelelő a geográfiai kutatás számára, elsősorban akkor, ha az adatok csak felsőbb térszinteken találhatóak meg. Néha a geográfusok statisztikai alapegységeket hoznak létre bizonyos jelenségek térbeli differenciálódásának követésére (Simon gyűrű-szektor modellje, négyzetek modellje, tömbházrendszer, választási körzetek, raszterek stb.), amelyek, akárcsak a régiók, módszertani képződmények és gyakran a területi realitásnak kismértékben felelnek meg.

Mindez nem jelenti, hogy ezek a regionalizálási módozat által létrehozott régiók értelmetlenek. Minden absztrahálási szintnek megfelel bizonyos információveszteség és bizonyos eltávolodás a mindennapi társadalmi-térbeli valóságtól. Viszont mindenképpen szükséges a létrehozott régiók empirikus vizsgálata a régióban élő szubjektumok perspektívájából. Más szóval a geográfiai tudomány által létrehozott térkoncepciók hasznosak, de csak a kívülálló perspektíva feladásával, pontosabban egy olyan perspektíva bevonásával, amely a régiók különböző szereplőinek és társadalmi csoportjainak szintjén alakul ki. Ebből a megközelítésből mind a társadalmi tér mikroperspektívája (különösen a kultúrökológiai irányzat), mind a gazdasági tér regionális (a telephelyek döntési mechanizmus elemzésének irányzata) perspektívája hasznos lehet a fent jelzett feltételek között. A funkcionális régiók esetében elengedhetetlen a vonzásközpont és vonzáskörzete között kialakuló informális, személyes kapcsolathálózat elemzése, különösen a hazai társadalmi feltételek között, ahol a gazdasági és a beszerzési kapcsolatok szorosan összefonódnak a személyes, informális kapcsolatokkal.

Normatív-formális (intézményesült) regionalizálás

A normatív-formális regionalizálás az állam intézményeinek hatáskörébe tartozik. Ezek közül ebben a vonatkozásban különös jelentőség a politikai szférának jut. Itt születnek meg azok a döntések, amelyek a teret regionalizálják, azaz felosztják, lehatárolják különböző szintű egységek formájában. Ezek a téregységek vagy régiók különböző elnevezéseket viselnek: normatív régió, program régió, tervezési régió (WEICHART, 1996). Az előbb jelzett téregységek rendszerint a területtervezés és a regionális politika célrégiói, amelyek mellett megkülönböztetünk még egy alapvető normatív-formális téregységet, a politikai-adminisztratív tereket. Az utóbbiak az állam területi-közigazgatási berendezkedésének az eredményei és vertikális szintekbe szerveződnek, racionális, hatalomgyakorlási és hatékonysági elvek alapján.

Függetlenül a létrehozott téregységek típusától, a normatív-formális regionalizálás során vegyes lehatárolási kritériumokat használunk, amelyek magukba foglalják mind

a hasonlóság, mind a kapcsolatok elvén alapuló, a homogén, illetve a funkcionális regionalizálásnál tárgyalt kritériumokat is. Ehhez adódnak még a politikai jellegű kritériumok, amelyek rendszerint meghatározóak. Még meg kell jegyeznünk, hogy ez a regionalizálási típus nem csupán a politikai nemzetállamok belső társadalomszervezési eszköze, hanem a nemzetállamon felüli szinten is használják különböző nemzetközi szövetségek létrehozására, mint az Európai Unió, Európai Gazdasági Tér, NAFTA, ASEAN stb., amelyek elsősorban közös gazdasági érdekek megvalósításának céljával jöttek létre. Tehát elmondhatjuk azt, hogy míg a homogén és funkcionális régiók módszertani képződmények, ezektől eltérően az *intézményesült régióegységek elsősorban politikaiak és gazdaságiak*. Ezzel lényegében fontos pontosítást végezhetünk: az anyagi jellegű artefaktumok kialakulása nem csupán az egyéni tevékenységek/cselekvések eredménye, hanem az egyéni és a bizonyos jogi jellegű normák által szabályozott tevékenységeké. Más szóval egy bizonyos társadalomban érvényes formális normarendszer anyagi artefaktumok megjelenését idézi elő. A legismertebb normatív-formális téregységtípusok a politikai-adminisztratív terek, a tervezési régiók és a nemzetközi (elsősorban gazdasági jellegű) régiók.

A normatív-formális regionalizálás az állam egyik fontos kompetenciája, amely piacgazdasági feltételek mellett három irányban nyilvánul meg: adminisztratív-területi térszervezés vagy térfelosztás, területtervezés és nemzetközi csoportosulások, szövetségek létrehozása. Az adminisztratív-területi felosztás nagymértékben meghatározza a pozitív-scientifikus regionalizálást is, mert a területi statisztikák a meglévő közigazgatási egységekre épülnek fel. Mindegyik állam saját céljainak megfelelően szervezi meg területét, de rendszerint minimum két adminisztratív térszint minden államban megtalálható. Az EU regionális politikája és statisztikai térrendszere (NUTS) hatására a tagállamok és a csatlakozni kívánó államok egy harmadik (regionális) szintet is létrehoztak, nagyon eltérő kompetenciákkal, a föderalisztikus rendszer törvényhozó regionális testületeitől (Németország, Ausztria, Spanyolország) egészen a centralizált államok többnyire kirakat jellegű regionális szintjéig (Románia).

Megjegyezzük, hogy a fenti térszervező állami kompetenciák a piacgazdaságban érvényesülnek. A szocialista rendszer vagy az ellenőrzött gazdaság feltételei között nyilván az állam kompetenciái jóval kiterjedtebbek és a gazdasági térségek is nagyrészt állami szereplők döntéseinek eredményei.

Még hozzátesszük, hogy a területtervezésben több tértípus működik, a téregységek rendkívül heterogén képet mutatnak azért, mert a hagyományos tervezési régiók mellett a területtervezés egy sor problémarégiót is meghatároz, amelyek állami, illetve az uniós tagországok esetében EU-támogatásban részesülnek. Ehhez adódik az a tény is, hogy a területtervezésnek országonként eltérő hagyományai vannak. A legnagyobb hagyományokkal Németország rendelkezik, ahol a tér tervezési mértéke talán a legnagyobb. Franciaország egy másik tradíciókkal rendelkező példa, habár itt a tervezés az állam kompetenciája, míg az Egyesült Királyságban ez többnyire állami beavatkozások formájában nyilvánul

meg. Mindezektől eltekintve a geográfia a területtervezés téregységeivel intenzíven foglalkozik, elsősorban az alkalmazott földrajz keretében, ahol különböző kutatási paradigmák (rendszerint a mennyiségi paradigmák) elméleti és módszertani arzenálját felhasználva különböző regionális és szaktervek kidolgozásában vesz részt.

Szimbolikus-informális regionalizálás

A cselekvő egyének mindennapos rutinszerű tevékenységeik során kialakítanak egy képet arról a régióról, amelyben élnek, illetve más, szomszédos vagy távolabbi régiókról. Ugyanez érvényes a lokális kép kialakulására is, csupán ebben az esetben a vonatkozási pontok a települések vagy településrészek (nagyvárosi negyedek). Más szóval a szimbolikus-informális regionalizálás során meghatározott régiók szociálpszichológiai építmények, amelyek a modern regionális paradigma egyik jellegzetes kutatási tárgyát képezik. A regionális identitástudat, a különböző régiókról alkotott kép alapvetően közvetlen és közvetett tapasztalat során alakul ki. A második esetben a következő közvetítő csatornák alakítják ki és formálják újra a regionális ikonográfiákat:

- „mások" verbálisan közölt tapasztalatai,
- média (újság, TV, rádió, internet),
- szocializáció (család, iskola, munkahely),
- politikai diskurzus.

Az egyének életvilágát felölelő régióról kialakult identitáskép elsősorban a direkt tapasztalat eredménye, de nyilván fontos szerepet játszik a média és az iskolai szocializáció is. Az utóbbi esetében a legfontosabb identitásépítő eszköz a földrajz és a történelem. Ezen a ponton kapcsolódik a pozitív-scientifikus és a normatív-formális regionalizálás a szimbolikus szinthez, ugyanis a tudomány által feltárt ismeretek – ebben az esetben a térről, a régióról – beépülnek az iskolai tankönyvekbe és bizonyos identitásképek folytonos újratermelését biztosítják. Ez azt jelenti, hogy a szimbolikus-informális regionalizálás mechanizmusát az iskola, mint a már említett regionalizálások legfontosabb identitásformáló eszköze, jelentősen befolyásolja. A szomszédos vagy távolabbi régiókról kialakult kép (itt már nem beszélhetünk identitástudatról) viszont rendszerint már csak másodlagosan közvetített és csak ritkábban a direkt tapasztalatok eredménye. Ebben az esetben a fejezet kezdetén felsorolt tényezők játsszák a fő szerepet. A tapasztalatok (direkt vagy indirekt) bizonyos anyagi jellegű elemek, a népesség, illetve a cselekvések értelmezésére vonatkoznak. Az anyagi és társadalmi valóság fent leírt mindennapos konceptualizálását *reifikációnak* nevezik (WEICHART, 1996). Ennek során a társadalmi szereplők bizonyos dolgok jellegzetességeit anyagi fogalmakká alakítják át. A népesség értelmezésében a hasonlóságokra és interakciókra figyelünk, ez pedig bizonyos sztereotípiák kialakulásához vagy újratermeléséhez vezet. Az így kialakult

kollektív kép bizonyos régiókra vetítődik, amelyek ugyanakkor a személyes „én" és a szimbolikus „mi" projekciós felületei. A regionális identitás megőrzésének egyik mechanizmusa az elzárkózás, amely elsősorban az etnikai tartalmú regionális identitások esetében rendkívül erős lehet.

A szimbolikus tartalmú régiók az aktív regionalizmus vonatkozási egységei is lehetnek, elsősorban etnikai és vallásos szimbólumokkal felruházott régiók esetében: Baszkföld és Katalónia Spanyolországban, Korzika és Bretagne Franciaországban, Észak-Írország az Egyesült Királyságban stb.

A mindennapi szimbolikus regionalizálások alappillére, a kultúra, nyelv és vallás mellett, rendszerint a közös múlt, a közösen átélt történelem. Ez érvényes megállapítás nem csupán a föderalisztikus államok esetében (Németország), hanem erősen centralizált nemzetállamokban is mint Franciaország vagy Románia, ahol konfliktusok forrása is lehet. Románia esetében a mindennapi rutinok, a média (elég, ha a TV-adókon az esti híradó végén közölt időjárás-előrejelzés térképeire gondolunk), a politikai diskurzus, a tudomány újratermeli a részben történeti régiók által meghatározott regionális identitástudatot. A legfontosabb identitásformáló történeti téregységek a következők: Bánság, Erdély, Máramaros, Körös-vidék (Partium) (1918-tól a román állam részei), Bukovina (1775–1918 között a Habsburg-monarchia, majd az Osztrák–Magyar Monarchia része), Moldva, Munténia, Olténia (1859-ben együtt hozzák létre a modern román államot), Dobrudzsa (1878-től a román állam része). Érdekes módon Erdély keretében egyértelműen elkülönül a szimbolikus-történeti, erdélyi kontextusából a politikai diskurzus és a média révén téregységként körvonalazódó Székelyföld. Az utóbbi már nem a tradicionális történeti Székelyföldre vonatkozik, hanem csupán a két magyar többségű megye térségére koncentrálódik (Hargita, Kovászna). A normatív-formális regionalizálás szintjén csupán a szovjet modellt követő, 1950 és 1968 között működő régiók tükrözték – részben elnevezésükkel is – a regionális történeti identitásokat. Az 1999-ben létrehozott tervezési régiók részben ismét a történeti régiókra alapoznak. Azért részben, mert:

- a régiók elnevezése a hivatalos statisztikában nem tükrözi a történeti régiók elnevezését;
- a történeti határok egy alkalommal teljesen figyelmen kívül maradtak (Délkelet: Dobrudzsa, Dél-Moldva és két munténiai megye csoportosításával jött létre);
- az erdélyi megyék egy része (Kolozs, Beszterce-Naszód) Máramarossal és a Körös-vidékkel alkot egy tervezési régiót, illetve a bánsági megyékhez hozzáadódott az erdélyi Hunyad megye is.

A szimbolikus régiók meghatározására és kutatására irányuló alapvető irányzat a különböző társadalmi csoportok tevékenységeire és reprezentációira koncentráló *akció (cselekvési) térkutatás*. Az irányzat másik alapvető témája a társadalmi csoportok tevékenységeinek a térstruktúrákra kifejtett hatása. Más szóval alapvető érdekű a társadalmat alkotó csoportok térbeli megoszlása, illetve az, hogy ezek milyen intenzitással és gyakorisággal használják az alapfunkciók (lakás, munka, szolgáltatás, pihenés) infras-

truktúráját. A városi akcióterek funkcionális térfelosztást jelölnek, mint például különböző intézmények vonzáskörzete, de nem szabad összetéveszteni a területhasznosítás funkcionális felosztásával (téregység mint funkció). A cselekvés, különböző tevékenységek által közvetített interakciók a lakóhely és különböző alapfunkciókat kifejező intézmények helyei között (lakás, munka, ellátás, képzés, rekreáció, közösségben élés) jönnek létre. A mindennapi ritmikus és nagymértékben rutinizált tevékenységek alapján alakulnak ki a kontaktus- vagy tevékenységi mezők (daily contact space) vagy más szóval az akció(cselekvés)tér, amely nagymértékben a társadalmi státus és az életciklusban elfoglalt pozíciótól (kor) függ. Egyértelműen megállapíthatók az akciótér és a tér–idő zónák közötti hasonlóságok. Az utóbbiakról a harmadik fejezetben részletesen tárgyaltunk és kialakulási és mechanizmusuk azonos az akcióterek kialakulásával, de az időnek mint strukturáló tényezőnek nagyobb szerep jut.

Kognitív tér (Wahrnehmungsraum). A percepciós térkutatás szubjektumcentrikus irányzat, amely a szimbolikus-informális regionalizálás mentális képződményeit kutatja. Azon az eszmén alapszik, hogy minden egyén a fizikai környezetét egy kor–nem–társadalmi státus–etnikum és vallásspecifikus filteren át észleli és ennek megfelelően interiorizálja környezetének bizonyos elemeit csoport- vagy rétegspecifikus módon. Az a mód, ahogyan az egyének vagy társadalmi csoportok környezetüket felfogják, befolyásolja cselekvésüket. A már említett független változókkal kapcsolatban levő, az egyéni és kollektív tudatban reflektált percepciót a *mentális térképek* (mental map) technikájával vizsgáljuk. Ezt először K. Lynch (1960, in: H. HEINEBERG, 1989) alkalmazta Los Angeles etnikai és státusjellegű percepciójának vizsgálatára. A Lynch által használt kognitív elemek a következők:

- utak (paths): közlekedési vonalak (úthálózat, villamosvonal, földalattivonal stb.);
- körzetek (districts): különböző jellegzetes városterek (negyedek, kerületek);
- csomópontok (nodes): közlekedési, bevásárlási, szórakozási, illetve egyéb jellegű, rendszerint, mint láttuk, az alapfunkciók kielégítésére irányuló interakciók kereszteződési és átfedési pontjai;
- térjelek (landmarks): különleges, szimbolikus jelentésű, a térbeli tájékozódást elősegítő tárgyak (műemlék épületek, szakrális épületek, szórakozóhelyek stb.);
- fizikai környezet elemei (edges): folyópartok, magaslatok stb.

Annak ellenére, hogy ezek az elemek kétségtelenül emlékeztetnek a mennyiségi modellek Haggett-féle megközelítésére, létezik néhány alapvető különbség. Eltérően a mennyiségi paradigmáktól, a kognitív térkutatási irányzat szubjektumcentrikus. A tér ebben az esetben nem egy külső, reális, pontokból és vonalakból felépülő, tudományos, szabályos és geometriai képződmény, hanem egy interszubjektív, cselekvő egyének által a mindennapi rutinos tevékenységek során felépített társadalmi konstrukció. Nyilván az érzékelés során az egyének valóságegyszerűsítő és komplexitásredukáló tehetsége érvényesül, amikor is a realitás bizonyos elemeit szimbolikusan értékelik, illetve a társa-

dalmi struktúrákkal létrejövő interakciók során újraértékelik. A Lynch által felhasznált öt elem nem az egyének szintjén értelmezhető, hanem egyszerűen mint a kognitív tartalmakat operacionalizáló tudományos osztályozás, amely ezt a módszert dolgozta ki komplex kognitív értelmezési folyamatok reprezentálására.

A szimbolikus-informális regionalizálás a mindennapi térhasználók térfogalmait, regionális identitását, illetve azt a módozatot tükrözi, amellyel az egyének szimbólumokkal, jelentésekkel ruháznak fel helyeket, régiókat, térségeket. A téma részben a társadalompszichológia és a kulturális antropológia témaköréhez tartozik, de a társadalomföldrajz sem maradhat indifferens a negyedik fejezet összefoglalójában már említett, a belső perspektívához kötődő okok miatt. Ahhoz, hogy a geográfia mint tudomány tereit valóság-kompatibilisebbé tehessük, ismernünk kell, hogy a különböző társadalmi csoportok tagjai, eltérő hatalmi pozícióban levő térhasználók és döntéshozók milyen mechanizmusokkal építik fel a régiókat, illetve életterük lokálisait. Az eddigi geográfiai kutatások az akciótér, a percepciós (mentális) tér és az időgeográfiai tér–idő zóna fogalmaival operacionalizálták a szubjektumcentrikus regionalizálásokat. Ehhez adódtak a modern regionális paradigma regionális identitástudat kutatásai, valamint az angolszász hagyomány történeti perspektívájú régióelemzései, amelyben a történeti-kulturális régióknak központi szerep jut.

IRODALOM

ALLEN, J., MASSEY, DOREEN, COCHRANGE, A. (1998) *Rethinking the region.* – Routledge, London.

BENEDEK, J. (2000) *A társadalom térbelisége és térszervezése.* – Risoprint, Kolozsvár.

BLOTEVOGEL, H. H., HEINRITZ, G., POPP, H. (1987) *Regionalbewusstsein-Überlegungen zu einer geographisch-landeskundlichen Forschungsinitiative.* – Informationen zur Raument-wicklung, 7/8, Bonn.

BUTTIMER, ANNE (1984) *Ideal und Wirklichkeit in der angewandten Geographie.* – Münchener Geographische Arbeiten, 51, Michael Lassleben, Kallmünz, Regensburg.

BUTTIMER, ANNE (1993) *Geography and the Human Spirit.* – John Hopkins University Press, Baltimore.

COFFEY, W. (1981) *Geography: towards a general spatial systems approach.* – Methuen, New York.

GIDDENS, A. (1994) *Time, Space and Regionalisation.* – In: Gregory, D. és Urry, J. (szerk.), Social Relations and Spatial Structures, 269–295. o., MacMillan, London.

GIDDENS, A. (1997), *Szociológia.* – Osiris, Budapest.

GREGORY, D. (1998) *Explorations in critical human geography.* – Druckagentur Jürgen J.-Sause, Heidelberg.

JOHNSTON, R.J. (1997) *Geography and Geographers. Anglo-American Geography since 1945.* – Arnold, London.

HAGGETT, P. (1973) *Einführung in die kultur-und sozialgeographische Regionalanalyse.* – Walter de Gruyter, Berlin, New York.

LEFEBVRE, H. (1991) *Production of space.* – Blackwell, Oxford.

MÉSZÁROS R. (2000) *A társadalomföldrajz gondolatvilága.* – Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszéke, Szeged.

MITCHELL, D. (1999) *Cultural Geography. A Critical Introduction.* – Blackwell, Oxford.

NEMES NAGY J. (1998) *A tér a társadalomkutatásban.* – Budapest.

NEMES NAGY J. (2001) *Másfél évtized után ismét a hazai területi kutatások mennyiségi elemzési kultúrájáról.* – In: Nemes Nagy J. (szerk.), Regionális Tudományi Tanulmányok, 6, 37–48 o., ELTE, Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest.

POHL, J. (1993) *Regionalbewusstsein als Thema der Sozialgeographie.* – Münchener Geographische Hefte, 70, Michael Lassleben, Kallmünz, Regensburg.

PRED, A. (1994) *The Social Becomes the Spatial, the Spatial Becomes the Social: Enclosures, Social Change and the Becoming of Places in Skane.* – In: Gregory, D. és Urry, J. (szerk.), Social Relations and Spatial Structures, 296–337. o., MacMillan, London.

SAYER, A. (1985) *The difference that space makes.* – In: Gregory, D. és Urry, J. (szerk.), Social Relations and spatial structures, 49–67. o., Macmillan, London.

SCHÄTZL, L. (1996) *Wirtschaftsgeographie.* – Ferdinand Schöningh, Paderborn, München, Wien, Zürich.

SOJA, E. W. (1985) *The spatiality of social life: towards a transformative retheorisation* – In: Gregory, D. és Urry, J. (szerk.), Social Relations and spatial structures", 90–128. o., Macmillan, London.

TAYLOR, P., J. (1999) *Places, spaces and Macy's: place-space tensions in the political geography of modernities.* – Progress in Human Geography, London.

THRIFT, N. (1996) „Spatial formations", SAGE Publications, London.

TIMÁR J. (2001) *A modern társadalomföldrajz szemlélete és módszerei.* – In: Nemes Nagy J. (szerk.), Regionális Tudományi Tanulmányok, 6, 49–60. o., ELTE, Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest.

TUAN, Y., F. (1977) *Space and Place.* – Arnold, London.

WARDENGA, U. (1995) *Geographie als Chorologie* – Franz Steiner, Stuttgart.

WEICHART, P. (1996) *Die Region-Chimäre oder Strukturprinzip sozialer Systeme?* – In: Gerhard Brunn (szerk.), Region und Regionsbildung in Europa, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden.

WERLEN, B. (1987) *Gesellschaft, Handlung und Raum.* – Erkundliches Wissen, Band 89, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

WERLEN, B. (1995) *Sozialgeographie alltäglicher Regionalisierungen.* – Erkundliches Wissen, Heft 116, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.